

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
Кафедра міжнародного права та порівняльного правознавства

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри

_____ О.В. Стрельцова

«_____» _____ 2022 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«БАКАЛАВР»
спеціальності 293 «Міжнародне право»

Тема: **ПРАВОВІ СТАНДАРТИ РАДИ ЄВРОПИ ТА МЕХАНІЗМИ**
ЗДІЙСНЕННЯ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

Виконавець: Кошель Наталія Вікторівна

Науковий керівник: д.ю.н, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Мушак Н.Б.

Нормоконтролер: викладач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Головатенко М.Ю.

Київ, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА ПРАКТИЦІ	9
1.1. Визначення та основи перехідного правосуддя.....	9
1.2. Цілі та елементи перехідного правосуддя	16
1.3. Механізми перехідного правосуддя	23
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ В РАМКАХ РАДИ ЄВРОПИ ..	32
2.1. Актуальність перехідного правосуддя для Ради Європи	32
2.2. Політика та механізми Ради Європи щодо перехідного правосуддя	37
2.3. СКПЛ та судова практика ЄСПЛ як правові механізми перехідного правосуддя в рамках Ради Європи	42
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ В ДЕРЖАВАХ-УЧАСНИЦЯХ РАДИ ЄВРОПИ	51
3.1. Перехідне правосуддя в колишній Югославії	51
3.2. Перехідне правосуддя в Грузії.....	56
3.3. Перехідне правосуддя в Україні.....	62
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БіГ - Боснія і Герцеговина

ЄКПЛ - Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

ЄС - Європейський Союз

ЄСПЛ - Європейський суд з прав людини

ЗМІ - Засоби масової інформації

МГП - Міжнародне гуманітарне право

МКС - Міжнародний кримінальний суд

ОБСЄ - Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ООН - Організація Об'єднаних Націй

РЄ - Рада Європи

ВСТУП

Рада Європи (РЄ) є провідною організацією із захисту прав людини на континенті. Система РЄ виникла з перехідного контексту та включала групу держав, які борються зі спадком жорстокості та систематичного насильства. Буде докладно розглянута політика Ради Європи та країн-учасниць щодо визнання концепції перехідного правосуддя як інструменту демократизації. Буде проаналізовано підхід РЄ до пост-конфліктних переходів, орієнтований на жертв, шляхом вказівки стандартів у її політиці, які спрямовані на визнання жертви та заохочення захисту прав і потреб жертв війни. Буде розглянуто моделі, в яких РЄ пропагує цінності та стандарти у своїх зусиллях щодо підтримки встановлення миру та примирення.

Рада Європи через співпрацю всіляко сприяє зусиллям країни, спрямованим на узгодження своїх законодавства, інституцій та практики з європейськими стандартами. Правові стандарти Ради Європи мають не тільки теоретичний, а й прикладний характер і широко застосовуються в рекомендаційних документах різних органів РЄ, правової доктрині (*opinio juris*), практиці Європейського суду з прав людини і навіть окремих конвенціях РЄ. Відсутність юридичного визначення у нормативно-правових актах організації поняття «правові стандарти Ради Європи» створює додаткові труднощі під час розгляду цього питання. Проблема правових стандартів Ради Європи і, отже, того, чому мають відповідати законодавство та правозастосовна практика держав - членів цієї організації, заслуговує на поглиблене дослідження з точки зору теорії міжнародного права.

Поняття перехідне правосуддя складається із повного спектру процесів і механізмів, пов'язаних із намаганнями суспільства прийняти спадщину масштабних зловживань минулого з метою забезпечення контролю, відправлення правосуддя і досягнення примирення. До перехідного правосуддя можуть належати як судові, так і несудові механізми захисту права із різним рівнем міжнародної участі чи без такого, або ж поєднання вказаних

механізмів. Механізми перехідного правосуддя передбачають певний набір цінностей й прагнення до певних результатів. Проте, готових уніфікованих підходів застосування механізмів правосуддя перехідного періоду не існує і їх застосування залежатиме від особливостей країни, суспільства, етнічних, релігійних і гендерних питань, тому важливо розглянути дане питання комплексно.

Дослідження в цій роботі продемонструють різноманітність реагування різних держав членів РЄ на ситуації конфлікту та громадського насильства, де застосувалися дуже специфічні підходи, узгоджуючи свою юриспруденцію з контекстом, політичним потенціалом та інституційною спроможністю держав. Це говорить про те, що юриспруденція перехідного правосуддя має важливе і недооцінене перетворювання в звичайне законодавство багатьох держав.

Актуальність обраної теми дослідження полягає в тому, що дослідження надає детальну основу і оновлене визначення сучасного обсягу перехідного правосуддя. Дослідження пропонує нові підходи щодо поглядів і стандартизації права на правду та концепції перехідного правосуддя у Раді Європи. Воно є актуальним, оскільки забезпечує всебічний аналіз сучасного масштабу та позиціонування перехідного правосуддя в міжнародному праві.

Хоча наукове співтовариство виявило інтерес до аналізу перехідного правосуддя, як явища в міжнародному праві, література була дещо вибірковою у розгляді певних аспектів. У той час як академічна юридична література в основному розглядає перехідного правосуддя як один з механізмів міжнародного права, соціологічна та соціально-правова література аналізує це право як концепцію, що виникає в процесі перехідного періоду. У цьому дослідженні розглядаються обидва аспекти перехідного правосуддя одночасно, допомагаючи встановити його всебічне контекстне розуміння.

Це дослідження є внеском у наукову літературу про зусилля Ради Європи щодо просування та експорту цінностей демократії та миру. Проводячи детальний аналіз узгодженості стандартизації перехідного правосуддя в окремих країнах-учасниках Ради, це дослідження виявляє

існуючі невідповідності в зусиллях Ради поширити цінності та пропонує потенційні моделі для обмеження або усунення таких невідповідностей. Якщо домагатися, останнє може сприяти покращенню реалізації та легітимації правових стандартів РЄ та механізмів їх здійснення в пост-конфліктних суспільствах.

Теоретичні та практичні аспекти питання перехідного правосуддя в сфері міжнародного права відображені у працях цілої низки як зарубіжних, так і вітчизняних **вчених**.

До вчених, які розробляли й підтримували дане питання, праці та ідеї яких були використані при написанні даного дослідження, насамперед потрібно віднести таких закордонних юристів-міжнародників: Androff D. K., Balasco L. M., Brems E., Fletcher L. E., Forsythe D. P., Neil J. K., Sarkin J., Teitel R., Unger T., та інші. Серед українських науковців варто назвати: Бущенко А., Гнатовський М., Кориневич А., Короткий Т., Матвіїшин І., Нузов І., Тищенко Ю., та інші.

Проте, попри досить велику кількість досліджень з даного питання, варто здійснити комплексний аналіз саме перехідного правосуддя, стандартів та механізмів Ради Європи, щодо здійснення перехідного правосуддя, адже час не стоїть на місці, і діяльність Ради Європи та правові позиції експертів саме в цій сфері є досить розгалуженими, що, в свою чергу, вимагає їхнього детальнішого дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є комплексний аналіз правових стандартів Ради Європи щодо перехідного правосуддя, а також теоретичне висвітлення та виявлення особливостей механізмів здійснення перехідного правосуддя.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення наступних **завдань**:

- дослідити загальнотеоретичні аспекти та нормативне розуміння поняття перехідного правосуддя;
- розкрити зміст та особливості елементів та механізмів здійснення перехідного правосуддя;

- розглянути підхід Ради Європи до впровадження перехідного правосуддя;
- проаналізувати позиції ЄСПЛ та Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, їх значення в рамках перехідного правосуддя;
- розглянути історичний аспект встановлення перехідного правосуддя в колишній Югославії;
- охарактеризувати запровадження перехідного правосуддя в Грузії;
- визначити моделі реалізації перехідного правосуддя в Україні.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають під час перехідного періоду, зокрема у сфері перехідного правосуддя.

Предметом дослідження виступають правові стандарти Ради Європи та механізми здійснення перехідного правосуддя.

Методологічну основу роботи склали філософські, загальнонаукові та спеціальні методи, які у своєму органічному поєднанні допомогли досягти виконання поставлених завдань.

Світоглядно-методологічним підґрунтям дослідження послуговував діалектичний загальнонауковий метод, який застосовано до вивчення динаміки, характеристики та значення перехідного правосуддя, до виявлення особливостей захисту та реалізації прав людини і підтримки встановлення миру на національному та міжнародному рівнях.

Серед загальнонаукових методів важливу роль відіграв системний, за допомогою якого здійснювались, зокрема, аналіз положень програм діяльності Ради Європи щодо перехідного правосуддя. Метод сходження від конкретного до абстрактного використано для виявлення базових механізмів перехідного правосуддя, метод сходження від абстрактного до конкретного слугував для з’ясування конкретизації положень Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року і використання правових позицій ЄСПЛ.

Особливого значення у дослідженні набули спеціально-наукові методи, зокрема: метод тлумачення юридичних норм, використаний для дослідження

змісту міжнародних документів і політики РЄ щодо пост-конфліктного переходу, порівняльно-правовий метод, застосований, зокрема, для визначення спільного й відмінного у правових позиціях різних науковців щодо перехідного правосуддя.

Апробація результатів дослідження. Окремі наукові результати дослідження були апробовані та опубліковані у межах наступних міжнародних науково-практичних конференцій:

– «Рада Європи та перехідне правосуддя в колишній Югославії» (Права та обов'язки людини у сучасному світі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 12–13 листопада 2021 р.). – Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2021. – 112 с.);

– «Європейський Союз і перехідне правосуддя» (Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє: міжнародна науково-практична конференція, м. Харків, 5–6 листопада 2021 р. – Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2021. – Ч. 1. – 148 с.).

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями та предметом дослідження. Дипломна робота складається із переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, якими охоплюються дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел (70 найменувань). Загальний обсяг дипломної роботи – 82 сторінки, у тому числі список використаних джерел – 9 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА ПРАКТИЦІ

1.1. Визначення та основи перехідного правосуддя

Термін «перехідне правосуддя» вперше висунувся на головний план як узагальнення правових, моральних та політичних дилем щодо притягнення до відповідальності порушників прав людини в кінці авторитарних та репресивних політичних режимів. Вважають, що сам термін «перехідне правосуддя» запропонував Нейл Крітц у 1995 р. у книжці «Перехідне правосуддя: як демократіям, що зароджуються, розквітатися з колишніми режимами» [1, с. 32].

З часом, пропонувалися різні визначення перехідного правосуддя. Ранні визначення вказують на перехідне правосуддя, головним чином, як на процес політичної реформи. Найбільш раннє пояснення, запропоноване Руті Тейтель у 1980-х роках, описує перехідне правосуддя як «концепцію справедливості, пов'язану з періодами політичних змін, що характеризуються юридичними реакціями на протистояння правопорушенням репресивних попередніх режимів» [2, с. 338]. Це раннє визначення перехідного правосуддя підкреслює його роль у зміщенні політичної влади та зміні політичних структур у часи соціального переходу, не вказуючи чітко на необхідність системних реформ. Це визначення точно відображає традиційну карну концепцію перехідного правосуддя, яка застосовувалася на той час.

У доповіді Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй (ООН) про верховенство права та перехідне правосуддя в конфліктних і пост-конфліктних суспільствах, перехідне правосуддя описують як «повний спектр процесів і механізмів, пов'язаних із спробами суспільства змиритися зі спадщиною великомасштабних порушень законності в минулому, з метою забезпечення підзвітності, здійснення справедливості та досягнення

примирення. Вони можуть включати як судові, так і несудові механізми з різними рівнями міжнародного залучення (або їх відсутність взагалі), а також індивідуальне судове переслідування, відшкодування шкоди, встановлення правди, інституційні реформи, перевірку та припинення справ або їх комбінацію» [3, с. 7] . Сьогодні це найширше визначення, яке застосовується в Європейському Союзі (ЄС).

Введення елемента та зосередження на правах людини в сучасних визначеннях перехідного правосуддя спонукало до переходу до більш орієнтованого на жертву підходу. Міжнародний центр перехідного правосуддя визначає перехідне правосуддя як: «відповідь на систематичні або масові порушення прав людини, що прагне до визнання жертв і сприяння можливостям миру, примирення та демократії. Перехідне правосуддя — це не особлива форма правосуддя, а правосуддя, пристосоване до суспільств, які трансформуються після періоду повсюдного порушення прав людини» [4].

Ефективне визначення перехідного правосуддя має врахувати сучасний обсяг і застосування елементів «перехідного періоду» та «правосуддя». Таке визначення має чітко і точно стосуватися зусиль і стандартів для розширення можливостей пост-конфліктного захисту прав людини та здійснення правосуддя, а також має підкреслювати стандарти, які є суттєвими для забезпечення максимального відшкодування жертвам грубих порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права (МГП) з метою задоволення потреб постраждалих спільнот і суспільства в цілому. Необхідно, щоб ці стандарти стосувалися моделей як відновного, так і карного правосуддя. Отже, для того, щоб охопити сферу чинного перехідного правосуддя, його всеосяжне визначення має чітко закликати, щоб порушення прав людини та МГП (і відповідальність за такі порушення) були офіційно визнані та негайно виправлені, щоб сприяти відновленню довіри у громадах, між громадянами та їхніми керівними структурами, включаючи систему правосуддя. Відновлення довіри є важливим фактором для швидкого досягнення справедливості, примирення та миру.

Наступний набір елементів, взятий з існуючих визначень перехідного правосуддя, може бути використаний для формування всебічного сучасного визначення.

Правосуддя перехідного періоду є реакцією на систематичні або поширені порушення прав людини. У своїх спробах перетворити суспільства з конфліктних станів у демократії, воно прагне визнання жертв та шкоди, якої вони зазнали на порушення їхніх основних прав, сприяючи можливостям миру, примирення та демократії. Таке визнання та відповіді на нього спрямовані на фізичні та психологічні потреби жертв та їхніх сімей, відновлюючи цінності та мирне співіснування в громадах. Перехідне правосуддя включає «повний спектр процесів і механізмів, як судових, так і несудових» [5, с. 147], які пов'язані з великомасштабними історичними порушеннями прав та з різним рівнем міжнародної участі у таких процесах.

Перехідне правосуддя може бути способом боротьби з минулим через пошук правди, відповідальність, відшкодування та примирення. Це також може бути способом зробити внесок у суспільні та політичні зміни та вирішити поточні політичні проблеми, зокрема у розвиток більш справедливої держави та суспільства, із правовими законами та інститутами. Ініціативи правосуддя перехідного періоду також можуть використовуватися для узаконення нинішнього режиму або висвітлення минулого. Тому розуміння та визначення численних політичних і політизованих цілей ініціатив перехідного правосуддя є надзвичайно важливими.

Перехідне правосуддя виникло як набір механізмів і практик для відображення складних переходів, які спочатку відбулися в контексті зміни режиму в репресивних суспільствах [6, с. 166]. Цінність процесу політичних змін вимагала певних пристосувань та компромісів щодо вимог безперешкодного правосуддя та відповідальності за злочини. Саме на цьому випробуваному політичному та морально небезпечному ґрунті поняття амністії, правди, примирення, перевірки та відшкодування стали вміщуватися в термін перехідне правосуддя. Хоча воно було вперше розгорнуте у політично

репресивних умовах, перехідне правосуддя мало другу хвилю, насамперед у суспільствах, що переходять від насильницьких конфліктів до більш стерпних форм співіснування - має особливе значення для європейського контексту.

На практиці часто відбуваються багаторазові переходи в тандемі, а конфліктні (війна до миру) переходи часто включають політичний комплекс, як правило, від менш ліберальних до більш ліберально-демократичних політичних домовленостей, що розшаровує перехідний простір [7, с. 172]. Проблеми також включали складний моральний вибір розподілу та забезпечення відповідальності за злочини проти політичних і військових акторів, які водночас були необхідними в завершення конфлікту, демілітаризації та погодження на розподіл наявної політичної влади. Незважаючи на формально демократичний характер держав-членів Ради Європи, ці виклики також виникали в європейському контексті і незмінно перетиналися з нормативно-правовою базою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Загалом зрозуміло, що якщо суспільство хотіло відійти від насильства та порушень прав людини, які мали місце в періоди репресивного уряду, то має бути певне визнання та відповідальність за порушення, які мали місце раніше [8, с. 198]. Перехідне правосуддя саме по собі не є особливою формою правосуддя, а є набором підходів, які прагнуть здійснити справедливість у надзвичайних умовах, часто після насильницького конфлікту чи репресивного правління. Ці спроби підвищити відповідальність за минулі злочини можуть бути здійснені одразу після кризи або набагато пізніше. Механізми правосуддя перехідного періоду застосовуються не лише після конфлікту та після повалення авторитарних режимів, а й у країнах, що стали демократією, та які бажають подолати систематичні зловживання у своєму минулому. Не існує виняткового переліку підходів для цього, і нові методи розробляються постійно.

Перехідне правосуддя включає чотири основні елементи. Зокрема, кримінальне переслідування тих, хто несе найбільшу відповідальність за

міжнародні злочини, такі як військові злочини, злочини проти людяності та геноцид (через внутрішні, гібридні чи міжнародні суди та трибунали). Наступним, є пошук правди, часто через комісії з правди, які досліджують і повідомляють про ключові періоди минулих зловживань і можуть давати рекомендації щодо виправлення зловживань і запобігання повторенню. Важливими є репараційні програми для жертв, які допомагають виправити матеріальні та моральні збитки минулого насильства, як правило, завдяки поєднанню матеріальних та символічних благ. Ще одним елементом є реформа державних інституцій, у тому числі сектору безпеки (зокрема, армії, поліції та судової системи), з інструментів репресій та корупції на інструменти державної служби та доброчесності [9, с. 282].

Ці чотири елементи закріплені в існуючих міжнародних документах, що стосуються правосуддя перехідного періоду. Вони служать орієнтиром для підходу Ради Європи до перехідного правосуддя, з метою запобігання повторенню криз, вирішення найсерйозніших злочинів, що хвилюють міжнародне співтовариство в цілому, та запобігання майбутнім порушенням прав людини, спрямованого на досягнення певних завдань.

Зокрема, справедливість щодо жертв серйозних міжнародних злочинів може бути досягнута в повній мірі лише в тому випадку, якщо виконавці цих злочинів будуть притягнуті до відповідальності справедливими та ефективними судовими органами на національному або міжнародному рівні, які дозволяють жертвам брати участь і щоб їхні голоси були почуті та враховані. Прокуратура також має зіграти певну роль у стримуванні майбутнього вчинення таких злочинів. Цей елемент походить з Нюрнберзького та Токійського судових процесів і принципів, які становлять наріжний камінь нинішнього міжнародного правового порядку.

Забезпечення визнання та відшкодування жертвам, тобто перехідне правосуддя включає визнання того, що жертвам завдано шкоди. Однак визнати лише страждання недостатньо, слід визнати, що жертви є власниками прав, які, серед іншого, мають право на ефективний засіб правового захисту та

належне відшкодування. Пост-конфліктні чи перехідні процеси мають гарантувати, що жертви не стають жертвами повторно.

Формування довіри, коли чотири елементи правосуддя перехідного періоду спрямовані на зміцнення довіри шляхом її відновлення до інститутів держави та сприяння підтвердженню суспільних цінностей, що порушення чи зловживання не допускаться та не можуть повторюватися. Це сприяє відновленню соціальної структури суспільства.

Крім того, заходи перехідного правосуддя повинні сприяти відновленню та зміцненню верховенства права. Повторне встановлення верховенства права слід розуміти не тільки в строгому сенсі реформування законів та інститутів, але й по суті, як забезпечення того, щоб ніхто не був вище закону, щоб установи мали достатні ресурси та були підзвітні, а люди мали рівний та ефективний доступ до правосуддя. Це особливо важливо, оскільки втручання у перехідну справедливість іноді відбуваються в країнах або на територіях, де верховенство права або не поважалося в першу чергу, або серйозно порушувалося під час конфлікту або авторитарними режимами.

Важливим є внесок у примирення, коли процес перехідного правосуддя, який бореться з безкарністю, забезпечує визнання жертв, встановлює верховенство права та сприяє довірі, також має на меті сприяти процесу примирення. Примирення прагне змінити відносини між окремими людьми та дати суспільству можливість перейти від розділеного минулого до спільного майбутнього. Одних лише правових та інституційних заходів буде недостатньо. Можуть знадобитися ініціативи, спрямовані на більш особистий вимір перехідного періоду, такі як офіційні вибачення, меморіали та реформа освітніх систем. Однак примирення не повинно розглядатися як альтернатива справедливості або мета, яку можна досягти незалежно від всебічного впровадження чотирьох елементів перехідного правосуддя [10, с. 5].

Основні принципи правосуддя перехідного періоду впливають із міжнародного права прав людини, гуманітарного права, і міжнародного кримінального права, зокрема зобов'язання держав розслідувати та притягати

до відповідальності порушення прав людини та запобігати зловживанням, права на правовий захист, правду та відшкодування. Деякі аспекти перехідного правосуддя мають чіткі параметри в міжнародному праві. Однак немає жодного законопроекту чи політики щодо того, як, де і коли застосовувати правосуддя перехідного періоду. Практика ж перехідного правосуддя відрізняється в різних країнах.

Таким чином, перехідне правосуддя зазвичай застосовується в суспільствах, де попит на справедливість високий, але здатність державних інституцій здійснювати правосуддя низька. Це може бути пов'язано з тим, що система правосуддя слабка або відсутня, або тому, що служби юстиції та безпеки є репресивними або є частиною конфлікту, і їм не довіряє населення. Легітимність державних інституцій – особливо в секторах юстиції та безпеки – є критичним елементом перехідного правосуддя. Закон та державні інститути відіграють важливу роль у захисті прав людини, але норми в суспільстві розробляються та підтримуються багатьма способами, влада не обов'язково обмежується офіційними інститутами держави.

Зусиллям, спрямованим на подолання масових порушень, часто доводиться стикатися з величезними перешкодами. Справедливість перехідного періоду майже завжди розгортається в глибоко поляризованих суспільствах. Слабким установам, знадобиться час та інвестиції, перш ніж вони зможуть розпочати усунення систематичних зловживань. Громадянське суспільство та групи жертв можуть бути організованими в деяких аспектах, але розрізненими та слабкими в інших, з меншою здатністю чинити тиск на уряди, щоб вони діяли чи приймали значущі дії. Засоби масової інформації (ЗМІ) можуть не мати незалежності або бути поляризованими, захищаючи конкретні інтереси та висвітлюючи розбіжності. Підтримка та реалізація зусиль правосуддя залежить від усіх цих факторів в цілому.

1.2. Цілі та елементи перехідного правосуддя

Коли суспільства виходять із репресивних режимів або війни, одне з їх найважливіших завдань — відбудова інституцій, яким люди довірятимуть, і подолання минулих порушень прав людини. Процес перехідного правосуддя намагається досягти низки цілей, які мають бути доповнюючими, але часом важко поєднуються. Цілі перехідного правосуддя будуть відрізнятися залежно від контексту, але ці особливості є постійними:

1. Правда (істина).

Основна ціль механізмів перехідного правосуддя - пошук правди про зловживання та порушення. Це служить і сприяє досягненню більш широких цілей, таких як справедливість та примирення. Поняття правди полягає у встановленні фактів, пов'язаних з певним інцидентом. Зіткнувшись із ситуаціями заперечення чи суперечливого викладу певних фактів, правда про порушення прав людини та порушення МГП стосується об'єктивного встановлення низки фактів, щоб визначити, що насправді сталося. Правда про певні події також охоплює контекст, у якому ці дії відбувалися, ідентифікуючи винних та причину таких дій.

Сама правда має як індивідуальний, так і колективний вимір. Спершу здається, що встановлення правди про порушення прав людини має найбільше значення для жертв та їхніх родичів як індивідуумів. Однак масові порушення прав людини за своїми масштабами та характером, безумовно, також мають колективний вимір. Такі порушення чи певні моделі зловживань створюють колективну травму та впливають на цілі громади та суспільство в цілому.

2. Примирення.

Досвід систематичних порушень прав людини руйнує довіру суспільства. Це означає, що люди втрачають готовність і здатність довіряти іншим і покладатися на них, а також на інституції. Центральне поняття довіри в поділених суспільствах тісно пов'язане з "примиренням" як ціллю перехідного правосуддя. Хоча це поняття має різні значення та існують

суперечки щодо того, як цього досягти, воно зазвичай використовується для опису різних рівнів відновлення – від особистого зцілення, до міжособистісних стосунків, до відновлення громади, до національної стабільності до міждержавного миру. Це також пов'язано з досягненням справедливості, правди та відновлення довіри.

3. Справедливість.

Справедливість як мета перехідного правосуддя в першу чергу означає правосуддя для жертв минулих порушень прав людини, щоб забезпечити відшкодування, включаючи відшкодування завданої шкоди та допомогти їм відновити своє життя. Це також стосується більш глибокого сенсу справедливості, який визнає та усуває глибинні причини насильства чи репресій. Ця мета вимагає від відповідних зацікавлених сторін визнати, вислухати та дозволити жертвам повноцінно брати участь у судових процесах, які забезпечують правосуддя. Процес також має сприяти тому, щоб національні інституції та суб'єкти правосуддя були підзвітні, прозорі, ефективні та зосереджені на результатах правосуддя.

4. Верховенство права.

Основним аспектом правосуддя перехідного періоду, тісно пов'язаним із попередніми цілями, є встановлення або відновлення верховенства права. Цей принцип вимагає, щоб усі особи, установи та утворення, державні та приватні, включаючи саму державу, були підзвітні законам, які публічно оприлюднюються, однаково виконуються та незалежно застосовуються судами та відповідають міжнародним нормам та стандартам прав людини. Крім цього поняття, перехідне правосуддя в кінцевому підсумку асоціюється з переходом до більш ліберального та демократичного режиму та інститутів, як найбільш сприятливого середовища для досягнення поваги до прав людини. Однак сама по собі демократія як політичний режим не гарантує автоматичної поваги до прав людини.

5. Мир

У пост-конфліктних умовах перехідне правосуддя повинно прагнути забезпечити та підтримувати позитивний мир шляхом виконання інших цілей. У зв'язку з цим мирні угоди часто включають правові, політичні та інші інституційні реформи, які розглядаються як умови для сталого миру [11, с. 3].

Мало того, що важливо подумати про встановлені шляхи вирішення масових порушень прав людини, також слід пам'ятати про важливі питання, які допомагають збільшити шанси на досягнення даних цілей перехідної справедливості, а саме:

1. Аналіз контексту.

Політичні, соціальні та правові умови в країні будуть диктувати, що і коли можна робити. Важливо приділити час для проведення необхідного аналізу, уникати підходів «контрольного списку» або шаблону та переконатися, що зроблене реагує на усвідомлене розуміння умов у країні.

2. Правильне втручання.

Через обмеження масштабу та важливості ситуації іноді буде розумно не намагатися робити надто багато справ одночасно. Очевидно, що в інтересах деяких буде намагатися використати ці фактори як спосіб назавжди відкласти заходи правосуддя. Правосуддя перехідного періоду врівноважує прагнення до справедливості в умовах спротиву та ризику, пов'язаного з нестабільністю. Різні способи боротьби з порушеннями та їх причинами є складними. Вони вимагають часу та ресурсів, яких у багатьох країнах буде бракувати. Немає чітких вказівок щодо того, що і коли потрібно робити. Важливо те, що заходи правосуддя розробляються в умовах, які зробить їхній успіх більш імовірним, негайним чи тривалим.

3. Участь.

Можливість усунути масові порушення прав людини сигналізує про потенційно важливу частину в житті будь-якого суспільства. Це відкриває можливість відкритості, нового ставлення та можливість залучити ті частини суспільства, включаючи жінок та інших, які були осторонь. Цінність та стійкість зусиль правосуддя в цьому контексті значною мірою залежать від

участі людей поза структурами політичної та економічної влади. Це означає вихід за межі обмежених угод і корисливих інтересів, воно вимагає, щоб жертви та інші незахищені групи брали участь у визначенні того, як найкращим чином виправити масові порушення прав людини, щоб зробити майбутнє безпечнішим.

4. Інновації.

Хоча деякі аспекти правосуддя перехідного періоду можуть бути добре встановлені, обґрунтований аналіз також може призвести до продуманих інновацій. За деяких обставин найбільш значущі способи виправлення масових порушень прав людини не відповідають загальноприйнятим концепціям відповідальності. Наприклад, в умовах масового примусового переміщення, забезпечення безпечного повернення, відновлення майна та визначення долі зниклих безвісти мають бути початковим фокусом підходу з прав людини до боротьби з наслідками та руйнуваннями, які сталися. Ці речі можуть мати пріоритет над більш загальноприйнятими питаннями кримінального правосуддя з пошуку фактів та правди, такі зусилля є спробами встановлення перехідного правосуддя [12].

Перехід до миру та демократії має бути спрямований на задоволення інтересів, потреб і прав людей, включаючи їх право на політичну, юридичну та економічну справедливість. Забезпечення політичного правосуддя може бути досягнуто шляхом офіційного заохочення пост-конфліктної економічної та соціально-правової справедливості та шляхом зусиль, спрямованих на швидке надання сатисфакції жертвам та їхнім сім'ям на основі офіційного визнання їх жертвами минулих проступків. Здійснення юридичного правосуддя може бути досягнуто шляхом створення та розширення повноважень справедливої, об'єктивної та кооперативної системи, заснованої на верховенстві права, в якій минулі злочини та порушення прав людини офіційно визнаються та забезпечується відповідальність винних.

Поняття перехідне правосуддя вміщує в собі два взаємопов'язані елементи, а саме, «перехід» та «правосуддя». Ця комбінація елементів

перехідного правосуддя, хоча й є достатньо широкою, щоб створити простір для додаткових механізмів для швидкого здійснення правосуддя в кожному окремому випадку, тим не менш, є достатньо конкретною, щоб заохочувати та спонукати владу та офіційних осіб дотримуватися цілей та недискримінаційних форм здійснення правосуддя в пост-конфліктних умовах.

У контексті перехідного правосуддя термін «перехід» відноситься до трансформації від конфлікту до миру або від авторитарного до демократичного режиму [13, с. 88-89]. Перехід у цих термінах тягне за собою трансформацію від режиму, який не поважає та порушує права людини, до системи, що відзначається повагою та заохоченням основних соціальних та економічних прав. «Перехід» у контекст перехідного правосуддя відноситься до соціального переходу від недемократичного або слабко демократичного середовища до функціонального демократичного суспільства.

Історично перехідне правосуддя виникло як концепція, яка стосувалась заміни шкідливих режимів до системної трансформації. Перехід від насильницького режиму був встановлений як мінімальний стандарт для виконання елемента «перехідного» традиційного процесу перехідного правосуддя. Зазвичай це вимагало зміни політичних структур управління. Перехід у контексті сучасних процесів перехідного правосуддя вимагає як режимної, так і системної трансформації. Трансформація режиму в контексті сучасних процесів перехідного правосуддя передбачає трансформацію цінностей режиму через прийняття де-юре цінностей захисту прав людини, верховенства права, демократичного функціонування та миру. Ця трансформація передбачає політичний та законодавчий перехід до демократії, який в основному керується прийняттям і пропагуванням демократичних цінностей у письмовій формі, перш ніж перейти до впровадження цих цінностей на практиці. Системна трансформація в контексті сучасних процесів перехідного правосуддя включає процес, що дозволяє системі застосовувати та пристосовуватися до оновлених режимних значень у тривалій і

самодостатній спосіб. Ця трансформація до миру веде до підтримки миру та досягнення головної мети перехідного правосуддя.

Таким чином, зміна режиму для розширення повноважень прискореної системної реформи, безумовно, може підвищити ефективність сучасних процесів перехідного правосуддя. Проте, процес трансформації суспільства до миру не слід вважати синонімом переходу до демократичного режиму. Останнє може бути цінним для процесів перехідного правосуддя, оскільки перехід до мирної обстановки часто вимагає переходу до демократичного режиму. Реформи, які мають бути здійснені під час переходу від демократичного режиму до демократичної системи, становлять сучасну сферу «перехідного» елемента перехідного правосуддя, де перехід до демократичного режиму відображає перехід від активного конфлікту до миру і перехід до демократичної системи відображає перехід від простого миру до самодостатнього миру [14, с. 73].

Здійснення ж «правосуддя», в сучасних процесах перехідного правосуддя, спрямоване, насамперед, на встановлення та вдосконалення культури демократії через політичний перехід, що сприяє встановленню невибіркового правосуддя, відшкодування та відповідальності, що супроводжується та призводить до комплексний захист прав людини.

Забезпечення пост-конфліктного «правосуддя» у сучасних термінах вимагає, щоб органи влади-наступники створили та забезпечили ефективність правових, соціальних та економічних систем, які забезпечують відшкодування та сатисфакцію жертвам і які гарантують рівний захист прав людини. Аспект «правосуддя» сучасних процесів перехідного правосуддя вийшов за межі надання кримінально-правового правосуддя до забезпечення соціально-правової справедливості жертвам, постраждалим громадам і суспільствам.

Визнання та компенсація жертвам та їхнім родинам за шкоду, яку вони зазнали, поступово стало важливим аспектом елемента «правосуддя» перехідного правосуддя. Цей розвиток, зокрема, змінив сферу здійснення правосуддя в контексті перехідного правосуддя, що спричинило перехід від

відплатного правосуддя до відновного правосуддя. Це також змінило фокус пост-конфліктних процесів здійснення правосуддя із забезпечення винним справедливого судового розгляду на забезпечення ефективних засобів юридичного захисту для потерпілих, не виключаючи каральний елемент перехідного правосуддя. Відшкодувальний елемент правосуддя необхідний для здійснення відновного елемента пост-конфліктного правосуддя, оскільки він спонукає до офіційного визнання відповідних злочинів та офіційного прийняття відповідальності за такі порушення. Визнання порушень і відповідальності як засобу визнання жертв зараз є визнаним і критичним елементом сучасних процесів перехідного правосуддя [15, с. 17]. Таке розуміння окреслює остаточне розширення сфери застосування правосуддя. Елемент «правосуддя» сучасного перехідного правосуддя, що підтверджує його як концепцію, орієнтовану на жертву, навіть залишаючись зосередженою на злочинцеві.

Враховуючи вищевикладене, справедливо сказати, що сфера застосування перехідного правосуддя з часом розширилася. Це розширення стало результатом зростаючого усвідомлення важливості як захисту прав людини для потерпілих, так і ефективного здійснення правосуддя в суспільствах, які переходять від активного конфлікту до стійкого миру. З огляду на це, розширення сфери застосування перехідного правосуддя було на основі розуміння того, що односторонні підходи до надання пост-конфліктного правосуддя не лише недостатні, але й здатні підтримувати просування підступних політичних планів, а не легітимних міжнародно визнаних демократичних цінностей. Отже, сучасні пост-конфліктні процеси правосуддя були розширено, щоб охопити як політичні, так і юриспруденційні процеси. Юридичний аспект процесів перехідного правосуддя спрямований на забезпечення юридичної справедливості. Політичний аспект процесів перехідного правосуддя спрямований на забезпечення довгострокової системної реформи відповідно до міжнародних демократичних цінностей і є

передумовою для швидкого та стабільного впровадження судового процесу перехідного правосуддя.

У той час, як традиційні процеси перехідного правосуддя мали на меті вирішити короткострокове забезпечення правосуддя шляхом кримінального переслідування, сучасні процеси перехідного правосуддя мають на меті одночасно боротися з довгостроковими наслідками збройного конфлікту та запобігати можливості обміну правосуддя та стійкого миру лише за тимчасовою формою миру. Таким чином, сучасні процеси перехідного правосуддя мають на меті встановити та узаконити правосуддя та перехід до нового законного режиму з метою підтримки переходу до сталої демократичної системи.

1.3. Механізми перехідного правосуддя

Перехідне правосуддя не є особливою формою правосуддя саме по собі, а є набором підходів або механізмів, які, як правило, спрямовані на притягнення до відповідальності осіб, винних у минулому насильстві, забезпечення відшкодування шкоди жертвам, запобігання повторенню шляхом реформування державних інституцій та підвищення громадянської довіри до державних установ та верховенства права.

Такі механізми зазвичай діляться на дві категорії: судові та позасудові. Перший зосереджується на судових процесах (цивільних чи кримінальних) на національному чи міжнародному рівнях або через спеціальні суди [16, с. 7]. Незалежно від того, який підхід чи комбінації підходів реалізуються, усі вони мають спільний набір цілей, що взаємодоповнюються. Немає чіткого визначення того, що перехідна справедливість має на увазі, а що ні, і весь час з'являються нові підходи. Найпоширенішими офіційними механізмами перехідного правосуддя є:

1. Кримінальне правосуддя.

Кримінальне переслідування займає привілейоване місце в боротьбі з безкарністю, зокрема через тяжкий характер злочинів. Переслідування бажано проводити на національному рівні, де вони мають найбільший потенціал сприяти стримуванню та відновленню довіри громадськості до верховенства права. Однак реальність така, що зазвичай існують величезні проблеми, що стоять перед національними системами кримінального правосуддя у розслідуванні та переслідуванні міжнародних злочинів. Головною проблемою часто є відсутність політичної волі, але, крім того, юридичні бар'єри, такі як амністії, відсутність незалежної судової системи та відсутність потенціалу з точки зору технічних і професійних навичок для розслідування та переслідування серйозних поширених або систематичних злочинів, а також нестабільне середовище безпеки, тривалий збройний конфлікт та відсутність безпечного середовища для юридичних осіб чи жертв та свідків, створюють додаткові проблеми на національному рівні щодо притягнення винних до відповідальності [17, с. 11].

Сьогодні, звичайно, також існує постійний Міжнародний кримінальний суд (МКС), для розгляду міжнародних злочинів геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів. У статуті МКС стверджується, що існує «обов'язок кожної держави здійснювати свою кримінальну юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за міжнародні злочини» [18, с. 1]. Генеральна Асамблея ООН також підтвердила, що держави зобов'язані проводити розслідування і, якщо є достатні докази, зобов'язані притягнути до відповідальності особу. Це відображає спадщину Нюрнберзького та Токійського процесів. В останні роки багато судових переслідувань відбувалося й у третіх державах, спираючись на юридичні принципи, такі як універсальна юрисдикція.

РЄ наголошує на важливості для кожної держави захисту незалежності та неупередженості судової влади у здійсненні правосуддя, а також формування політичної волі для здійснення своєї кримінальної юрисдикції над особами, відповідальними за тяжкі злочини згідно з міжнародним правом. Тому РЄ підтримує реформи національного кримінального законодавства з

метою забезпечення його відповідності міжнародному праву, а також ініціативи, спрямовані на зміцнення або розвиток національних слідчих, прокурорських і судових стратегій і потенціалу, адекватного правового захисту та довгострокового захисту та допомога свідкам та потерпілим. У відповідних випадках РЄ також підтримує альтернативні способи встановлення правосуддя (медіація або традиційні механізми, що відповідають міжнародним стандартам), які можуть доповнювати офіційні кримінальні провадження.

2. Пошук правди.

Право на правду міститься в міжнародних правових і політичних документах. Найвідомішою формою пошуку правди є комісія з встановлення правди – це спеціальні комісії з розслідування, створені в державах і уповноважені ними для основних цілей розслідування та звітування про ключові періоди недавнього минулого зловживання, а також надання рекомендацій щодо виправлення такого зловживання та запобігання його повторенню. Комісії правди є гнучкими інструментами, орієнтованими на жертв, і які можуть бути використані для найрізноманітніших цілей, у тому числі для складання історичних записів, але також для ведення національного діалогу шляхом публічних слухань та для надання рекомендацій щодо різних реформи [19, с. 2].

Крім того, що окремі особи мають знати правду, суспільству в цілому також необхідно дізнатися правду щодо порушень, включаючи особу винних, причини, факти та обставини, за яких такі порушення мали місце. Обов'язок держав зберігати архіви та інші докази, а також сприяти усвідомленню цих порушень є вирішальним для досягнення соціального виміру права на правду. Звіти та рекомендації комісій з правди, а також збір та архівування інформації можуть бути корисними для діяльності прокуратури, програм репарацій та інституційних реформ. Забезпечення права громадян і, зокрема, потерпілих на доступ до інформації та публічних документів, має важливе значення для

досягнення правди та відновлення довіри до інститутів країн. Комісії правди можуть доповнювати кримінальне переслідування, а не замінювати їх.

РЄ пропагує ініціативи пошуку правди на основі міжнародного права та практики. РЄ підтримує тісну співпрацю між комісіями правди, групами жертв та громадянським суспільством як до, так і під час роботи комісії, а також на етапі впровадження та подальших заходів. РЄ заохочує держави виконувати рекомендації комісій правди та зберігати пам'ять, вживаючи таких заходів, як охорона архівів та інших доказів. РЄ усвідомлює важливість поліпшення якості документації та зусиль щодо встановлення фактів, щоб зробити встановлення правди ефективним.

3. Репарації.

Право жертв порушень прав людини на правовий захист закріплено в міжнародному праві та підтверджено в Основних принципах та рекомендаціях ООН. Репарації намагаються повернути ситуацію до того, що було б, якби не сталося протиправного діяння, або відшкодувати людині її матеріальні збитки. Репараційні програми спрямовані на відшкодування шкоди, понесеної жертвами внаслідок тяжких злочинів, передбачених міжнародним правом, шляхом надання ряду матеріальних та символічних благ потерпілим. Вони можуть включати такі заходи, як грошова компенсація, реабілітація (наприклад, медичні та психологічні послуги, підтримка освіти), заходи соціально-економічної реінтеграції, повернення майна чи компенсація за його втрату, а також офіційні публічні вибачення, будівництво музеїв та меморіалів та встановлення поминальні дні [20, с. 54].

Рекомендації, зроблені комісіями по встановленню правди, можуть встановити основу або містити пропозиції щодо політики відшкодування. Потенціал доступу до репарацій повинен бути максимально інклюзивним, щоб уникнути будь-якої маргіналізації жертв та підтримати їх реінтеграцію та розширення можливостей у суспільстві. РЄ заохочує підхід до політики репарацій з орієнтацією на жертв, спрямований на відновлення справедливості та повну їх реінтеграцію та реабілітацію.

4. Інституційна реформа.

Реформа державних інституцій, особливо у секторах юстиції та безпеки, може бути важливою передумовою для інших ініціатив у сфері перехідного правосуддя, але також має вирішальне значення сама по собі для сприяння не повторенню зловживань та для більш довгострокових реформ. Реформа може включати перевірку, виявлення та усунення з державних посад осіб, відповідальних за зловживання. Це може стати частиною ширших реформ, спрямованих на підвищення довіри та легітимності установ, наприклад, шляхом збільшення представництва різних етнічних, релігійних чи регіональних груп та запровадження ефективних дисциплінарних заходів.

Інституційна реформа може виявитися необхідною для зміцнення верховенства права та забезпечення справжньої відповідності державних повноважень, щоб відновити довіру, запобігти повторенню порушень прав людини в майбутньому та забезпечити захист прав людини. Інституційна реформа має включати заходи, що сприяють доброчесності, легітимності, підзвітності, забезпеченню принципів представництва та реагування державних установ, а також посилення нагляду та демократичного контролю. Важливою є участь у цьому процесі, в тому числі громадянського суспільства [21, с. 17-18].

РЄ застосовує вищезазначені принципи під час надання підтримки реформи сектору безпеки та правосуддя. РЄ підкреслює важливість цивільного контролю, управління та підзвітності сил безпеки. РЄ підтримує ініціативи, спрямовані на зміцнення судової системи з метою забезпечення її незалежності, неупередженості, доступності та ефективності, а також скасування чи зміну національного законодавства, яке суперечить міжнародним нормам. РЄ заохочує держави брати участь у змістовних консультаціях з громадянським суспільством протягом усього процесу реформ і за його межами. РЄ також заохочує держави супроводжувати інституційні реформи процедурами перевірки та кодексами поведінки, коли це доречно та відповідно до міжнародних стандартів прав людини. Такі

процедури повинні бути прозорими, спиратися на чіткі критерії та впроваджуватися незалежними установами [22, с. 7].

Суспільство багато в чому розробляє та захищає стандарти, у тому числі поза межами офіційних державних інститутів. Перехідна справедливість також включає ініціативи, які можуть бути здійснені громадянським суспільством, та «традиційні» підходи до правосуддя перехідного періоду, які сприяють соціальним змінам для захисту прав людини та вимагають відповідальності за порушення. Організації громадянського суспільства та правозахисні групи можуть відігравати важливу роль у розробці та реалізації ініціатив перехідної справедливості. Вони також можуть відігравати особливу роль, як спостерігачі за дотриманням прав людини (наприклад, Незалежна афганська комісія з прав людини), у пошуках правди, а також у зборі та документуванні доказів зловживань (наприклад, Бразилія, Північна Ірландія, Бразилія, Уругвай, колишня Югославія). ЗМІ можуть відігравати важливу роль у залученні населення до дебатів та процесів правосуддя перехідного періоду (наприклад, Сьєрра -Леоне та Південна Африка).

Правосуддя перехідного періоду також може допомогти виявити структурні причини зловживань, особливо проти певних верств населення, а також може дати можливість подолати їх та запобігти рецидив. Однак прагнення до відповідальності через ініціативи щодо перехідної справедливості може загрожувати дестабілізацією, посиленням насильства або навіть поверненням до конфлікту. Суди над владними лідерами можуть спровокувати нестабільність, якщо вони чи їхні прибічники намагатимуться чинити опір судовому переслідуванню. У деяких випадках ініціативи правосуддя перехідного періоду можуть ще більше посилити розбіжності в суспільстві, вони можуть бути нав'язані ззовні або недоречні, або мати мало або взагалі не мають підґрунтя до звичаїв та культури відповідних людей.

Досягнення цілей перехідного правосуддя вимагає використання різних механізмів, описаних вище, що зазвичай називають «цілісним» способом. Цілісний підхід стосується реформування систем зловживань, а не просто

усунення осіб, які зловживають. Механізми не слід розглядати ізольовано чи конкуруючи один з одним, але вони взаємо підсилюючі і набагато ефективніші разом, ніж окремо. Цілісний підхід до правосуддя перехідного періоду не обов'язково означає, що всі механізми мають застосовуватися одночасно, оскільки це може бути неможливим. Скоріше, пропонується забезпечити, щоб варіанти, наскільки це можливо, залишалися відкритими для ініціатив перехідного правосуддя в майбутньому.

Таким чином, оскільки стратегії правосуддя перехідного періоду часто розробляються в ситуаціях, коли мир нестабільний або злочинці зберігають реальну владу, вони повинні ретельно збалансувати вимоги справедливості з реальністю того, що можна досягти в короткостроковій перспективі. У цьому відношенні перехідна справедливість визначається цілісним підходом до боротьби з минулим, який охоплює чотири основні механізми.

Судове переслідування може розглядатися як життєво важлива частина припинення безкарності, відновлення верховенства права та формування культури прав людини. Особливо протягом останніх кількох років відбулося багато важливих правових подій: еволюція та зміцнення міжнародного права, що стосується відповідальності за тяжкі злочини, створення МКС та зростаючий глобальний консенсус щодо того, що сторонні вигнання та загальна амністія мають бути загалом відхилено. Ці події справили глибокий вплив на миротворчість, посередництво та миробудову, створюючи нові концепції щодо належного балансу між інтересами миру та інтересами справедливості.

В останні роки в дедалі більшій кількості країн створюються комісії з питань правди, як частина більш широкої програми побудови миру. За відповідних умов комісії з правди в таких умовах можуть відігравати низку значних ролей: вони можуть служити сховищами даних, що стосуються жертви, злочинці, політика та ключові інституції, які можуть бути використані для проектів з розбудови миру. Вони можуть надати діагностику порушень, а також дорожню карту інституційних та правових реформ, дати жертвам право

голосу в публічному дискурсі, визнаючи їхні страждання і, отже, зменшуючи образу та гнів, допомагати визначати структурні нерівності, які могли бути причиною минулого конфлікту.

У контексті процесів миробудування політика репарацій повинна враховувати зобов'язання забезпечувати відшкодування за порушення прав людини та МГП, що відноситься до держави. Програми репарації можуть зробити важливий внесок не тільки тому, що вони мають потенціал передати фінансові ресурси та інституційну підтримку своїм одержувачам, а й тому, що вони часто націлені на спільноти, що перебувають у зоні ризику, для яких ці ресурси можуть вплинути на початок самодостатності. Програми відшкодування шкоди також повинні взаємодіяти з програмами роззброєння, демобілізації та реінтеграції. Якщо демобілізовані зловмисники отримують фінансову допомогу, непропорційну до допомоги жертвам, це може створити моральну асиметрію між жертвою та злочинцем, розпалити напруженість та підірвати реінтеграцію колишніх комбатантів у суспільство.

У відповідь на масові жорстокості недостатньо карати винних, встановлювати правду про порушення та надавати жертвам репарації. Також необхідно докорінно змінити ті інституції, які відповідають за систематичні порушення прав людини. У деяких контекстах також може бути важливим інтегрувати колишніх недержавних комбатантів до інститутів державної безпеки як частину умов ширшої мирної угоди.

Виходячи з вищевикладеного, перехідне правосуддя є складним, чутливим і політизованим. Це може запропонувати суспільству спосіб впоратися зі своїм минулим і сприяти довгостроковій трансформації держави і суспільства до більш справедливого суспільства, в якому державні інституції захищають права всього населення. З іншого боку, спроби правосуддя перехідного періоду можуть дестабілізувати нестабільну ситуацію з безпекою, відволікати від довгострокових державних та інституційних проектів або бути зловживаннями для легітимізації нинішнього режиму.

Термін правосуддя перехідного періоду з'явився нещодавно. Питання про те, як боротися з широко розповсюдженими та систематичними зловживаннями, стало поширеним у сучасному міжнародному праві після Другої світової війни, але з давніх часів воно розглядалося всередині країни з різними результатами щодо судового переслідування. Правосуддя перехідного періоду описує сферу міжнародного права, яка займається питанням, як протистояти ситуації минулих широкомасштабних порушень прав людини та гуманітарних зловживань у період переходу до миру та демократії.

Головні цілі перехідного правосуддя включають надання жертвам та людям, що пережили насильство та порушення прав людини, мінімальної справедливості, відновлення та зміцнення довіри населення до легітимності та захисної функції держави, розбудова і відновлення суспільних відносин. З огляду на те, що перехідні механізми рідко прописані в мирних угодах, вони зазвичай є питанням етапу імплементації. Вважається, що правосуддя перехідного періоду поєднує етичний заряд у сфері прав людини проти безкарності, з інструментальним потенціалом, що сприяє переходу від верховенства насильства до верховенства права. Правосуддя і перехідний період діють тут як союзні та взаємо підкріплюючі прагнення та обґрунтування інститутів правосуддя перехідного періоду.

Хоча ситуації переходу сильно відрізняються, можна виділити основні процеси та механізми. Вони носять як судовий, так і несудовий характер і відповідають основним зобов'язанням права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Всі ці заходи вважаються взаємодоповнюючими. Щоб відновити суспільство, необхідний цілісний підхід, який поєднує, координує та упорядковує цей широкий спектр заходів. Стратегія перехідного періоду має відповідати контексту та культурі, і, таким чином, може бути доповнена традиційними засобами правосуддя та примирення. Після збройного конфлікту механізми перехідного правосуддя мають супроводжуватися роззброєнням, демобілізацією та реінтеграцією воюючих сторін.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ В РАМКАХ РАДИ ЄВРОПИ

2.1. Актуальність перехідного правосуддя для Ради Європи

Протягом багатьох років питання перехідного правосуддя виникали *ad hoc* в європейській системі, насамперед через потреби окремих держав, які боролися з проблемами дефіциту демократії, збройних конфліктів, репресій та легітимності. Держави, які намагалися підтримувати матеріальну, а не процедурну демократичну практику, були основними дійовими особами перехідного правосуддя в системі РЄ. Конфлікти на території держав-членів РЄ також викликали розвиток юриспруденції перехідного правосуддя. Протягом останніх трьох десятиліть внутрішні конфлікти замінили міждержавні, як основний тип конфлікту, який відбувається у всьому світі, і Європа не уникла цього явища [23, с. 155].

РЄ народилися внаслідок масового переходу від війни до миру на європейському континенті. Усі суспільства, які стикаються з важким процесом політичного переходу розглянули широкомасштабні порушення прав людини, допущені під час попереднього режиму. Одразу після Другої світової війни Європа зіткнулася як зі складними політичними змінами, характерними для окремих країн (наприклад, Німеччина, Франція, Італія), так і з вирішенням макровикликів, включаючи масові та систематичні порушення прав людини, які вплинули на регіональному рівні [24, с. 243].

РЄ експортує свої усталені цінності, та є переконливою моделлю для забезпечення тривалого застосування демократичних засад у перехідний та мирний періоди. РЄ служить каналом комунікації, співпраці та переговорів між своїми державами-членами, які зобов'язані приймати, застосовувати та дотримуватися низки взаємо визнаних цінностей. Таке спілкування та взаємне визнання часто використовується для встановлення стандартизації та контрольних показників для національних органів влади в пост конфліктних

суспільствах та оцінити будь-які питання, які потребують вирішення, особливо щодо функціонування демократичних систем і систем верховенства права, захисту прав людини та покращення умов життя та інтеграції тих, хто постраждав від конфлікту [25, с. 204]. Якщо застосовувати якнайшвидше, ці зусилля можуть привести пост конфліктні суспільства до сталої демократії та європейської інтеграції. Застосовуючи свої повноваження щодо сприяння, спонукання, допомоги та контролю за прийняттям та впровадженням демократичних стандартів у рамках пост конфліктного перехідного періоду суспільства, РЄ керує своїм мандатом ініціювати, допомагати та контролювати процеси перехідного правосуддя.

Основоположні цілі та цінності РЄ, визнані в Статуті, спрямовані на розширення можливостей політики, за допомогою якої РЄ може керувати гарантіями того, що грубі порушення прав людини, які мали місце під час Другої світової війни, не повторяться, таким чином відображаючи мету перехідного правосуддя – забезпечити не повторення грубих порушень прав людини. Цю мету також підтверджують постійні посилення РЄ на «цінності та принципи, які необхідні в демократичному суспільстві» в її політиці [26, с. 67-68].

Концепція правосуддя перехідного періоду була натхненна рішенням Міжамериканського суду з прав людини 1988 року у справі «Веласкеса Родрігеса проти Гондурасу». Було вирішено, що перехідні країни повинні: вживати розумних заходів для запобігання порушенням прав людини, проводити серйозне розслідування порушень у разі їх виникнення, накладати відповідні санкції на винних, та забезпечити відшкодування шкоди потерпілим від порушень.

РЄ в основному приділяє увагу першому пункту запобігання порушенням прав людини шляхом проведення конституційної та інших реформ правової системи та частково на пунктах третьому санкції та четвертому репарації. Це ті моменти, де РЄ може здебільшого зробити внесок у перехідне правосуддя. Натомість політика Ради Європи позиціонує заходи

перехідного правосуддя як переважно національну ініціативу, водночас визнаючи здатність РЄ втручатися в процеси перехідного правосуддя, коли це необхідно, як додаткову роль. Ця спроможність керується головним чином через процеси моніторингу та ініціативи допомоги, в яких РЄ виступає як експортер цінностей у національне середовище [27].

Політика Ради Європи щодо розширення особливо актуальна для просування цінностей перехідного правосуддя. Це було продемонстровано під час приєднання країн Центральної та Східної Європи до ЄСПЛ у 1990-х роках, метою якого було досягнення демократизації та встановлення та зміцнення верховенства права, щоб сприяти встановленню функціонуючих демократій у цих суспільствах. У рамках своєї політики розширення РЄ закликає пост конфліктні суспільства застосовувати зусилля та напрямки, які відображають механізми перехідного правосуддя.

Згідно з РЄ, оперативне надання пост конфліктного правосуддя є необхідним принципом для досягнення міцного миру та міжетнічного примирення. Рада Європи вказує, що правосуддя є універсальним, незаперечним і невибірковим, позиціонуючи його як важливий аспект політики, який повинен застосовуватися однаково до всіх. Згідно з РЄ, пост конфліктне правосуддя зосереджено на примиренні з минулим, щоб можна було задовольнити потреби тих, хто став жертвою. Іншими словами, прагнення до пост конфліктного здійснення конфліктного правосуддя не повинно обмежуватися відплатою, а має включати превентивні елементи в тому сенсі, що вони спрямовані на запобігання повторенню минулих злочинів і шкоди для цілей побудови стійкого миру в майбутньому. З цього приводу РЄ чітко заявила що, окрім притягнення винних до відповідальності, правосуддя передбачає «забезпечення адекватної, ефективної та пропорційної компенсації для комфорту та загоєння ран всіх жертв війни без різниці», визнаючи та поважаючи всіх жертв війни та їх гідність [28, с. 5].

Політика Ради Європи вказує на те, що забезпечення пост конфліктної безпеки має ґрунтуватися на забезпеченні дотримання стандартів щодо

захисту прав людини, демократії та верховенства права. Таке дотримання має забезпечуватися шляхом надання системі повноважень для об'єктивного та стійкого застосування цих стандартів. Для досягнення цього РЄ закликала національні органи влади реформувати свої судові системи, установи з прав людини та системи освіти в пост конфліктних районах. Кожна з цих систем має бути забезпечена та підготовлена до незалежного, об'єктивного та ефективного функціонування. Лише всеосяжна системна реформа такого роду може призвести до ефективних процесів перехідного правосуддя, спрямованих на формування соціальної згуртованості та міцного миру та запобігання повторенню порушень прав людини [29].

З огляду на ці цілі, політика Ради Європи щодо пост конфліктного переходу вказує на те, що обсяг процесів перехідного правосуддя не слід розглядати ні виключно як відплату (тобто пов'язаний із здійсненням кримінального правосуддя), ні виключно відновлювальний та орієнтований на жертву. Натомість РЄ намагалася пояснити, що належне надання пост конфліктного правосуддя вимагає встановлення ефективного співіснування каральних і відновлювальних елементів перехідного правосуддя.

Політика РЄ щодо пост конфліктного перехідного періоду підтримує як судові, так і несудові механізми перехідного правосуддя, маючи на увазі, що масштаби сучасного перехідного правосуддя, що просувається Радою Європи, передбачає забезпечення правосуддя, орієнтованого як на жертв, так і на злочинців, шляхом встановлення ефективних механізмів відплати та відновлення та системи правосуддя. З огляду на цю мету, РЄ встановила стандарти для ефективного перехідного правосуддя, які передбачають припинення безкарності за злочини, пов'язані з війною, встановлення та визнання законної та контекстуальної правди про минулі порушення та прояв недискримінаційної поваги до жертв та їхньої гідності [30, с. 886].

Перехідне правосуддя, крім юридичного аспекту, спрямоване на міжетнічне примирення та соціальну згуртованість, є довготривалим і складним процесом, успіх якого залежить від сприятливого, зрілого

політичного клімату, який має характеризуватися волею та рішучістю з боку політичної влади. «Перехідне правосуддя є не лише судовим і карним, спрямованим на покарання тих, хто вчинив злочини, шляхом справедливого судочинства. Це, перш за все, відновлювальний і превентивний характер, спрямований на надання відшкодування жертвам, ліквідацію безкарності та забезпечення того, щоб усі люди в регіоні змирилися з минулим, жили в мирі та безпеці в згуртованих, плюралістичних демократичних суспільствах» [31, с. 34].

Перехідне правосуддя вимагає заходів, які виходять далеко за межі кримінального провадження та відшкодування шкоди жертвам. Встановлення та визнання правди щодо минулих грубих порушень прав людини є одним із найважливіших компонентів процесу перехідного правосуддя. Інструменти, які можуть бути використані для цих цілей, є як судовими, так і несудовими, як-от ініціативи розслідування, процеси встановлення правди, програми відшкодування шкоди, інституційні реформи або комбінація всіх цих інструментів.

Таким чином, Статут РЄ підтверджує його відданість просуванню та забезпеченню європейських цінностей, які є справжнім джерелом свободи особистості, політичної свободи та верховенства права, і які представляють принципи, що складають основу будь-якої справжньої демократії. Для швидкого досягнення цієї мети Статут вимагає від держав-членів і держав-кандидатів прийняти та застосовувати принципи верховенства права та недискримінаційного захисту прав людини як керівні принципи управління. Ці цілі відображають мету перехідного правосуддя. Пропагування загально визнаних цінностей демократичного функціонування, захисту прав людини та верховенства права відбувається завдяки подальшій розробці концепції перехідного правосуддя.

2.2. Політика та механізми Ради Європи щодо перехідного правосуддя

РЄ була створена у відповідь на масові порушення прав людини під час Другої світової війни. Статут Ради Європи був прийнятий у Лондоні в 1949 році після Другої світової війни. Його сенсом існування було сприяти широкій співпраці між державами-членами та запобігати звірствам попередніх воєн. Як зазначено в преамбулі Статуту, країни, що підписали: «Підтверджуючи свою відданість духовним і моральним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і справжнім джерелом індивідуальної свободи, політичної свободи та верховенства права, принципів, які формують основи всієї справжньої демократії» [32]. Це означає, що саме створення РЄ було заходом перехідного правосуддя.

Рада Європи є міжнародною організацією, яка пропагує в своїх державах-членах спільні цінності, а саме права людини, верховенство права та демократію. Правосуддя перехідного періоду має велике значення для роботи РЄ і прямо чи неявно згадується в різних документах та політиках, встановлених нею. Правосуддя перехідного періоду допомагає післявоєнним режимам, що масово порушували права людини, перейти до демократичного суспільства з верховенством права та стандартами прав людини. Концепції перехідного правосуддя можна розглядати з різних точок зору – юридичної, економічної, політичної, соціальної чи культурної.

Політика та політичний мандат РЄ є основним механізмом для досягнення цілей і цінностей Ради Європи, а також для просування та поширення цих цінностей серед громад, які представляють інтерес для РЄ. Правосуддя перехідного періоду та РЄ хочуть досягти тих самих цілей, створивши систему демократії, прав людини та верховенства права. Саме тут вони обидва перетинаються, і це пояснює, чому РЄ може бути дуже корисною інституцією для перехідного правосуддя. Механізми Ради Європи можуть, зокрема, запобігати та зупиняти порушення прав людини, накладати

відповідні санкції для винних у порушеннях та забезпечувати відшкодування жертвам порушень. Саме членство в РЄ не забезпечує виконання чотирьох методів перехідного правосуддя, але гарантує бажання працювати над їх виконанням.

Основним аспектом політичного мандата Ради Європи є відповідальність за захист прав людини, верховенства права та демократії. Цей елемент політичного мандату РЄ відображається в її політиці щодо пост конфліктного переходу, в якій РЄ чітко кваліфікує концепцію запровадження принципів демократії, поваги до прав людини та верховенства права, як перехід від насильства та репресії до демократії, що має бути досягнуто шляхом пост конфліктної системної реформи. Таким чином, досягнення цінностей і цілей перехідного правосуддя є зобов'язанням, яке впливає з політичного мандату РЄ і на якому ґрунтується стандартизація суспільних реформ у пост конфліктній сфері.

Другий елемент політичного мандату РЄ проголошує, що Рада Європи сприяє і заохочує розвиток європейської культурної самобутності та різноманітності, припинення порушення прав, визначення їх причин і сприяння необхідним реформам, які б запобігли повторенню таких порушень. За даними Комітету з політичних питань і демократії, такий «досвід може бути корисним для держав-членів РЄ в яких спадщина минулого все ще розділяє суспільства» [33, с. 4]. Здається, ця політика стала основою для наполегливої рекомендації Ради Європи, щоб держави, які мали справу з тяжким минулим, сприяти примиренню та встановленню істини. Мета полягає в тому, щоб замінити культуру заперечення та безкарності культурою демократичних цінностей, захисту прав людини, верховенства права та, де можливо, міжетнічного співіснування.

Третій елемент мандату Ради Європи передбачає пошук спільних рішень найбільш помітних проблем Європи, таких як дискримінація меншин, насильство щодо дітей, нетерпимість, тероризм, торгівля людьми та біо-етичні питання. Цей елемент присвячений виключно захисту та заохоченню прав

людини та боротьбі з нетерпимістю, які є важливими сходинками на шляху до досягнення цілей сучасного перехідного правосуддя. Обсяг прав людини, що охоплюються цим елементом політичного мандата РЄ, не має бути фіксованим або вичерпним. Тому сферу політичних повноважень РЄ слід окреслювати, тлумачити та застосовувати у світлі конкретних обставин для досягнення конкретно окреслених політичних цілей.

Останній елемент політичного мандату Ради Європи передбачає РЄ як зміцнення демократичної стабільності в Європі, підтримуючи політичну, законодавчу та конституційну реформу. Цей елемент мандату Ради Європи втілює обидва елементи процесів перехідного правосуддя. Елемент «справедливості» відображається в положенні мандата про те, що РЄ зобов'язана забезпечити демократичну стабільність, маючи на увазі, що вона зобов'язана реалізувати головну мету процесів перехідного правосуддя. Елемент мандату Ради Європи вказує на те, що демократична стабільність повинна забезпечуватися шляхом політичної, законодавчої та конституційної реформи, що відображає елемент перехідного періоду. РЄ підтвердила цю частину свого політичного мандата, чітко визнавши, що політична та системна реформа, спрямована на забезпечення політичної та інституційної відповідальності за права людини та верховенство права, є вирішальним елементом боротьби з насильницьким минулим суспільств.

У Раді Європи існують різні механізми, які допомагають перехідному правосуддю в її державах-членах.

Серед таких, слід виділити діяльність Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська комісія), що є консультативним органом Ради Європи з конституційних питань. Вона була створена в 1990 році як служба першої допомоги з конституційних питань у країнах-учасниках РЄ. Венеціанська комісія складається з експертів з конституційних питань. Її метою є поширення основних конституційних цінностей Європи, демократії, верховенства права та прав людини, а також надання порад з конституційних

питань. Вона також дає поради щодо виборчих реформ та співпрацює з конституційними судами і омбудсменами [34].

Наступним є Комітет міністрів - орган РЄ, що приймає рішення [35]. До його складу входять міністри закордонних справ кожної країни-учасниці, але, найчастіше, їхні постійні дипломатичні представники в Страсбурзі. Комітет міністрів вирішує політику, програму діяльності та бюджет Ради Європи. Щодо політики РЄ, Комітет приймає рекомендації, декларації, рішення та міжнародні конвенції. На нього покладено нагляд за виконанням рішень ЄСПЛ як у сфері законодавства, так і в практиці. Це завдання насправді є найважливішим завданням, що стоїть перед захистом прав людини в Європі. Ці інструменти (крім конвенцій) не є обов'язковими, але мають політичний вплив. Вони можуть створювати політичний тиск на країни, щоб вони поводитися певним чином.

Першою ж міжнародною конвенцією, підписаною державами-членами РЄ, була Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ЄКПЛ) [36]. Встановлення стандартів прав людини, які є частиною демократичної держави, є однією з основних цілей перехідного правосуддя. Конвенція, яка зібрала найважливіших громадянських і політичних правозахисників, внесла великий внесок у визначення цих стандартів. Однак мати ці права неможливо, якщо немає механізму нагляду. ЄКПЛ забезпечує засіб правового захисту для жертв, які страждають від порушень прав людини, які захищаються Конвенцією. ЄКПЛ також відкриває шлях для можливих законодавчих або конституційних змін, санкцій для договірних сторін та відшкодування шкоди жертвам.

На підставі статей 19 та 32 Конвенції створено Європейський суд з прав людини [37]. Він наглядає за зобов'язаннями, які беруть на себе договірні сторони, і забезпечує європейський нагляд за дотриманням прав людини. Незважаючи на те, що на ранніх етапах були проблеми з ратифікацією і було незрозуміло, чи є індивідуальні петиції життєздатними, зараз це функціонуючий орган, який розглядає петиції держав-членів або окремих осіб,

які заявляють про порушення прав людини, гарантованих Конвенцією. ЄСПЛ вирішує питання прийнятності та суті заяв і, якщо необхідно, проводить розслідування.

Успіх ЄСПЛ такий, що він переповнений кількістю петицій, результатом яких було прийняття Протоколу 14 [38], ратифікованого всіма державами-членами 1 червня 2010 р., який реформував ЄСПЛ. Однак Протокол виявився недостатнім, і процес реформ все ще триває в обговореннях Комітету міністрів. ЄСПЛ дотримується базового підходу до перехідного правосуддя встановленого Міжамериканським судом з прав людини у справі «Веласкес Родрігес проти Гондурасу». Це означає, що рішення суду має на меті забезпечити виплату компенсації потерпілим від порушення. Він також може скасувати рішення державних судів, припинити провадження, змусити державу внести зміни до свого законодавства, змінити судову чи адміністративну практику. Сторони у справі повинні виконувати рішення ЄСПЛ та вживати всіх необхідних заходів для їх виконання.

Таким чином, Рада Європи має різні механізми, які можуть допомогти своїм державам-членам, які проходять процеси перехідного правосуддя, першим з яких є членство в самій РЄ. Рада Європи є цінним інструментом для визначення ключових питань, пов'язаних із перехідним правосуддям, особливо запобігання та припинення порушень прав людини. РЄ може за допомогою своїх механізмів вносити пропозиції щодо конституційних та інших реформ правової системи, накладати відповідні санкції на винних у порушеннях та забезпечувати відшкодування жертвам порушень. РЄ може підвищити рівень обізнаності про права людини, питання верховенства права та демократії, і може почати дебати на політичному рівні про перехідне правосуддя. Мандат міжнародного співтовариства сприяти запровадженню та впровадженню демократичних цінностей і стандартів може мати вирішальне значення для реалізації процесів перехідного правосуддя.

У своїй стандартизації політики пост конфліктного переходу РЄ продемонструвала взаємодію між цими елементами, вказуючи на

взаємозв'язок її мандатів. Ефективність щодо просування цінностей демократії, захисту прав людини та верховенства права є основою для ефективного застосування інших елементів мандату Ради Європи. Програмні документи щодо пост конфліктних переходів підтверджують це, припускаючи, що мандат РЄ спрямований на запобігання повторенню минулих порушень, шляхом забезпечення прав людини, встановлення істини, встановлення коренів і причин минулого насильства та системної реформи. Обсяг цілей і цінностей, які застосовуються в політиці РЄ, вказує на те, що політичний мандат відображає сучасну сферу перехідного правосуддя і має на меті її сприяння.

Механізми, необхідні для швидкого виконання політичних мандатів РЄ та досягнення цілей цих мандатів, відображають процеси, необхідні для ефективного досягнення цілей сучасного (орієнтованої на жертв) перехідного правосуддя. Політичні мандати та цінності РЄ мають застосовуватися шляхом створення ефективних національних правозахисних інституцій, які мають заохочуватися та наділяти повноваженнями, використовуючи знання, досвід та досвід Ради Європи у проведенні демократичних реформ. Викладаючи ці положення, РЄ підтверджує свою роль, мандат і обов'язок (а також міжнародного співтовариства) керувати забезпеченням демократичних цінностей і досягненням сучасних цілей перехідного правосуддя в пост конфліктних суспільствах.

2.3. ЄКПЛ та судова практика ЄСПЛ, як механізми перехідного правосуддя в рамках Ради Європи

Більш детальний аналіз необхідний, щоб повністю дослідити внески цих механізмів перехідного правосуддя, і дати краще розуміння взаємодії між роботою перехідного правосуддя, наднаціональним забезпеченням прав людини та його залученням до національного дотримання.

Щоб отримати запрошення стати членом РЄ, держави-кандидати повинні прийняти принципи РЄ. Країни-учасниці мають ратифікувати Європейську конвенцію з прав людини, яка закріплює низку основних прав і свобод. Розуміння Європейської конвенції як перехідного документа є важливим засобом для визначення охоплення інструментів перехідного правосуддя та кращого висвітлення взаємозв'язку між договорами про права людини та концепціями перехідного правосуддя. Конвенція та Протоколи є ключовими інструментами, які були запроваджені на платформі Ради Європи. Ратифікація Конвенції та Протоколів допомагає встановити певний стандарт захисту прав людини, демократії та верховенства права. ЄСПЛ, як наглядовий орган, робить всю цю конвенційну систему ефективною [39, с. 1-2].

Переговори про ЄКПЛ було проведено на початку 1950-х років і набуло чинності в 1953 році. Держави, які в першу чергу брали участь у розробці проекту Конвенції, були тими, які пережили війну на своїх територіях і найбільше постраждали від руйнувань Другої світової війни, й боролися з проблемою запобігання виникненню подібних подій у майбутньому. ЄКПЛ можна розглядати як конститутивну відповідь на руйнівні порушення прав людини під час Другої світової війни, і як таку її можна розуміти як перехідний правовий інструмент. Це твердження ґрунтується на ідеї, що новостворені демократії мають найбільший інтерес у стабілізації внутрішньої політичної арени проти недемократичних загроз [40, с. 220–221].

Одним із важливих ранніх і сучасних мотивів ЄКПЛ є те, що вона становить створення системи, призначеної для запобігання порушенням прав людини, і засобів закріплення дотримання Конвенції. Звірства Другої світової війни навчили багато європейських країн, що для захисту основних прав людини потрібна деяка зовнішня перевірка державного суверенітету. Держави погоджувались на самоперевірку, створили систему в якій визнавали, що їм потрібен певний ступінь нагляду і забезпечували звернення осіб до зовнішніх засобів правового захисту.

ЄКПЛ свого часу була революційною, оскільки на момент її складання окремі особи не були суб'єктами міжнародного права і не розуміли, що вони користуються правами за межами своїх територіальних держав. Створивши інструмент примусового виконання європейські держави як реагували на досвід звірства, так і запобігали його повторенню в майбутньому. Важливо, що багато європейських держав згодом прийняли ЄКПЛ у національне законодавство, як прямо, так і опосередковано, що призвело до того, що ЄСПЛ проголосив, що ЄКПЛ є «конституційним інструментом європейського публічного порядку» [41, с. 243].

Розгляд ЄКПЛ як перехідного інструменту передусім визнає те, що вона служила провідником від минулого, зруйнованого війною, до верховенства права, визначеного майбутнім для держав-членів. По суті, договір можна розглядати як інституційну гарантію не повторення, забезпечуючи індивідуальний і постійний доступ для осіб як до внутрішнього (через внутрішнє законодавство), так і зовнішнього (через нагляд з боку ЄСПЛ) перегляду дотримання державами прав людини [42, с. 21]. Окрім контексту свого заснування та розширення, Європейська конвенція з прав людини протягом десятиліть розглядала низку перехідних питань. Сюди входять легітимність режиму, систематичні порушення прав людини, вчинені демократичними державами, амністія, перевірка та порушення, вчинені під час збройного конфлікту.

РЄ працює з такими механізмами, як ЄСПЛ, які виявляються ефективними інструментами для того, щоб країни-учасниці відповідали його стандартам. У своїй юриспруденції щодо механізмів перехідного правосуддя, ЄСПЛ відіграв важливу роль у встановленні нормативних стандартів, тим самим зробивши внесок у судову практику як перехідного правосуддя, так і верховенства права. Практика перехідного правосуддя у багатьох конфліктних і пост конфліктних місцях включає визначення сфери мирних переговорів, реформи сектору безпеки, люстрації та перевірки, написання конституції, реформи верховенства права, пост конфліктної реконструкції та управління.

Розширення сфери перехідного правосуддя співпало з розгортанням механізмів перехідного правосуддя як рішення сучасної дилеми циклічних і вкорінених конфліктів [41, с. 105]. Одна з найскладніших дилем перехідного правосуддя, вирішена ЄСПЛ, пов'язана з його фактичною наглядовою роллю у нагляді за регіональними мирними угодами. Ці угоди, зокрема, стосуються домовленостей типу розподілу влади та стабільності, які призначені для боротьби з політичними розколами, які як спричинили систематичні звірства, так і послідували за ними.

Розгортання перехідного правосуддя ЄСПЛ, зосереджується, зокрема, на трьох основних сферах: амністія, відновлення прав власності, люстрація та перевірка. Ці питання різною мірою торкаються чотирьох загальновизнаних стовпів перехідного правосуддя: правди (істини), справедливості, відшкодування збитків і гарантій не повторення.

1. Закон про амністію

Це будь-який закон, який звільняє від кримінальної відповідальності за вчинені злочини певну групу людей, як правило, військових та урядових керівників. Амністія є одним із найбільш суперечливих механізмів перехідного правосуддя. Довгі та серйозні дебати точаться навколо прийнятності амністій, але вони залишаються стійкою практикою в сприянні миру між державами і переговорах про припинення конфліктів. Можливість для держави надати амністію щодо серйозних порушень прав людини може бути обмежена договорами, учасником яких є держава. Європейський суд з прав людини мало займався питаннями амністії, але його рішення були значущими і забезпечують важливі юридичні ознаки щодо законності та обсягу практики амністії [44, с. 53].

2. Права власності

ЄСПЛ має значну судову практику з цього питання. Реституція власності займала важливе місце в юриспруденції ЄСПЛ, причому більшість справ надходило з країн колишнього радянського блоку, хоча також фігурували пост конфліктні держави. Складність реституційної території

додатково ускладнюється пост конфліктними випадками, пов'язаними з реституцією власності, такими як позови щодо власності в період перехідного правосуддя [45, с. 18].

3. Перевірка та люстрація

Люстрація та перевірка є механізмами перехідного правосуддя, пов'язаними з принципом гарантування не повторення порушень прав людини, і зазвичай пов'язані з реформою сектору безпеки, включаючи перевірку органів безпеки та персоналу. Перевірка та люстрація є першочерговими серед ряду термінів, що використовуються для опису процесів, які виключають чи очищають певних чиновників від попередніх режимів та інших порушників прав людини з державних посад. Цей аспект інституційної реформи перевірки був впроваджений міжнародними організаціями, залученими до пост конфліктних суспільств, і був вибірково використаний рядом держав [46].

У рішенні «Сейдіч і Фінчі проти Боснії і Герцеговини» можна прослідкувати поєднання всіх вищезгаданих механізмів, які співпрацюють, щоб допомогти країні, яка проходить перехідний процес правосуддя, у досягненні цілей прав людини, демократії та верховенства права [47, с. 9].

Заяви проти Боснії та Герцеговини (БіГ), подані паном Дерво Сейдічем та паном Якобом Фінчі, громадянами Боснії та Герцеговини, були подані до Європейського суду з прав людини у липні та серпні 2006 року. Заявники скаржилися, що вони не мали права балотуватися на виборах до Палати народів та Президента БіГ через своє ромське та єврейське походження. Вони посилалися на статті 3 (заборона нелюдського та такого, що принижує гідність), 13 (право на ефективний засіб правового захисту) і 14 (заборона дискримінації) Конвенції та статтю 3 Протоколу № 1 (право на вільні вибори) і статтю 1 Протоколу №12 (загальна заборона дискримінації) Конвенції. Венеціанська комісія була уповноважена втрутитися в цю справу як третя сторона.

Дейтонська мирна угода поклала кінець кривавому міжнародному збройному конфлікту, який відбувався між 1992-1995 роками в Боснії та Герцеговині між боснійцями, сербами та хорватами. Конституція була додатком до мирної угоди, що означає, що вона не була прийнята Парламентською асамблеєю БіГ, однак Парламентська асамблея отримала повноваження вносити зміни до цієї Конституції. Після Дейтонської мирної угоди в країні почався процес впровадження механізмів перехідного правосуддя.

Конституція розрізняла «конституційні народи» та інші (меншини та незалежні люди). Як зазначено у рішенні, не існує офіційної класифікації того, як визначається етнічна приналежність людей, відбір здійснюється на основі само-класифікації. На основі етнічної приналежності люди обираються на державні посади. Ці конкретні положення були прийняті через нестабільну післявоєнну ситуацію, яка мала на меті відновлення стабільності між цими трьома етнічностями. Але інші етнічні групи, такі як роми чи євреї, не були враховані. При створенні Конституції миротворці усвідомлювали можливість порушення Конвенції, тому до неї було додано пункт 2 статті II: «Права і свободи, закріплені в Європейській конвенції про захист прав Права людини та основні свободи та протоколи до них застосовуються безпосередньо в Боснії та Герцеговині. Вони мають пріоритет перед усіма іншими законами». Обмеження все ще «пропорційні цілям загальної громади щодо збереження встановленого миру, продовження діалогу і, відповідно, створення умов для внесення змін до зазначених положень Конституції Боснії і Герцеговини та Закону про вибори» [48, с. 22].

Венеціанська комісія визнає, що на момент укладання Дейтонської угоди такі дискримінаційні положення були виправданими. Однак тепер виникає питання, чи дискримінаційні положення Конституції та виборчого законодавства все ще об'єктивно та розумно виправдані після більш ніж 10 років миру і чи досі діють особливі умови перехідного періоду в країні. Відповідно, Венеціанська комісія стверджує, що Конституція не вирішила

етнічні проблеми в БіГ, які призвели до війни, і тому немає сенсу зберігати дискримінаційні положення [49, с. 3].

ЄСПЛ використовує три аргументи щодо того, чому ці дискримінаційні положення більше не є об'єктивно та розумно виправданими. У пункті 47 рішення стверджується, що значні позитивні зміни відбулися в БіГ після Дейтонської угоди. БіГ приєдналася до програми «Партнерство заради миру» НАТО у 2006 році. У 2008 році вона підписала та ратифікувала Угоду про стабілізацію та асоціацію з Європейським Союзом. У березні 2009 року вона вперше успішно внесла зміни до Конституції держави, та була обрана членом Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй на дворічний термін в 2010 році.

Другий аргумент, використаний у пункті 48 рішення, також був використаний у заяві *amicus curiae* Венеціанською комісією. ЄСПЛ співпадає з багатьма думками Венеціанської комісії, які показують, що він не хоче, щоб БіГ повністю відмовилася від своїх правил щодо етнічної специфіки та перейшла до правління більшості. ЄСПЛ лише стверджує, що існують інші недискримінаційні способи розподілу влади навіть у такій складній країні, як БіГ. Венеціанська комісія у своїй записці *amicus curiae* представила низку аргументів щодо того, чому нинішні положення є не тільки дискримінаційними, але й виявляються неефективними та непродуктивними для самої країни, оскільки вона ніколи не може сформувати сильний уряд. В результаті «конституційні рамки Дейтону не змогли усунути причини війни або створити ефективну державу, якій довіряють усі конституційні народи [50, с. 16].

Нарешті, ЄСПЛ стверджує в пункті 49 Рішення, що членство Боснії та Герцеговини в Раді Європи в 2002 році та ратифікація Конвенції та Протоколів, навіть Протоколу 12 без застережень, зобов'язували державу відповідати стандартам Ради. Найважливішим аргументом було те, що дискримінаційні положення не можуть бути навіть об'єктивно чи розумно виправдані, оскільки країна досягла значного прогресу після Дейтонської угоди [51].

Таким чином, Рада Європи є цінним інструментом для визначення ключових питань, пов'язаних із перехідне правосуддя, особливо запобігання та припинення порушень прав людини. РЄ може за допомогою своїх механізмів вносити пропозиції щодо конституційних та інших реформ правової системи, накладати відповідні санкції на винних у порушеннях та забезпечувати відшкодування жертвам порушень. РЄ, ЄКПЛ та ЄСПЛ можуть підвищити рівень обізнаності про права людини, питання верховенства права та демократії, і може почати дебати на політичному рівні про перехідне правосуддя.

Європейський нагляд важливий, оскільки успішний перехід не гарантується, тому що верховенство права не має глибоких коренів у багатьох пост конфліктних і пост авторитарних суспільствах, а також тому, що державі, можливо, потрібно нагадати, що нехтування правами людини має постійні загострення або неврахування норм прав людини в перехідних правових процесах.

ЄКПЛ була створена внаслідок збройних конфліктів, в яких європейський правозахисний порядок намагався отримати інституційну спроможність протистояти масовим порушенням прав людини, передбачається не лише щодо індивідуальних відмов у правах, а також щодо деструктивної політики, спрямованої на групи. Для Європейської конвенції з прав людини триваючі та нові конфлікти означають, що напруженість та претензії перехідного правосуддя не зникають. Зараз, є важливим, щоб ЄКПЛ продовжувала забезпечувати гарантований шлях для індивідуальних претензій і щоб індивідуальні права могли бути гарантовані в системі РЄ.

Конвенція є інструментом, який дає конкретні формулювання вимогам щодо прав людини у внутрішній сфері, але потребує коригування та розширення. ЄКПЛ є дуже перспективним документом, вимір Конвенції, спрямований на майбутнє, підтверджує її здатність вирішувати й протистояти новим викликам, а також підтримувати актуальність сучасності. У сучасному

європейському контексті це означає міцну та послідовну взаємодію з юридичною та політичною сферою перехідного правосуддя.

ЄСПЛ, як наглядовий орган, робить всю цю конвенційну систему ефективною. ЄСПЛ розробив значну перехідну юриспруденцію: амністія, права власності та перевірка. ЄСПЛ продовжує надавати доступ до правосуддя для окремих осіб таким чином, щоб підтверджувати цінність особи та важливість кожного окремого порушення. Тим не менш, систематичні порушення вимагають систематичних реакцій і визнання. Таким чином, ЄСПЛ має забезпечити важливий баланс, оскільки він підтримує міцну традицію захисту прав особи, водночас розвиваючи практику та юриспруденцію щодо систематичних і структурованих порушень. Такий більш надійний погляд на спроможність Європейського суду заохочує судову участь та інновації, якщо це необхідно, для розвитку відповідної судової практики, яка застосовується до перехідного правосуддя, і продовжує глибоко працювати з перехідними нормами та практикою в країнах-учасницях Ради Європи, які їх застосовують.

РОЗДІЛ 3

ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ В ДЕРЖАВАХ-УЧАСНИЦЯХ РАДИ ЄВРОПИ

3.1 Перехідне правосуддя в колишній Югославії

Спадщина збройних конфліктів колишньої Югославії у 1990-х роках продовжує впливати на регіональний клімат у сфері прав людини, верховенство права та вдосконалення концепції перехідного правосуддя. Протягом 1990-х років, коли Югославія розпалася її території, включаючи Хорватію, Боснію та Герцеговіні, Македонію та Косово, були полем битви для найсерйознішого, на той час, конфлікту та зловживань у Європі з часів Другої світової війни. Конфлікти залишили регіон глибоко розділеним та економічно слабким.

Жодна з держав колишньої Югославії не розглядала всебічно минулі конфлікти та порушення прав людини. Зловживання включали широкі напади та вигнання цивільного населення, зґвалтування та використання концентраційних таборів. Відповідальність за ці масові звірства накладали через міжнародні, національні та регіональні механізми, створені в тому числі за підтримки Європейського Союзу та Ради Європи.

РЄ дуже активно просуває процеси перехідного правосуддя, поширюючи цінності демократії, прав людини, верховенства права, миру та справедливості в пост-конфліктні суспільства. РЄ вказала, що примирення в колишній Югославії неможливо досягти без зусиль, спрямованих на розширення можливостей всеосяжного перехідного правосуддя в регіоні. Згідно з РЄ: «[є] чотири основні компоненти перехідного правосуддя [у колишній Югославії]: необхідні заходи для ліквідації безкарності; надання адекватного та ефективного відшкодування жертвам війни; необхідність встановлення і визнання істини щодо грубих порушень прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, які мали місце в

регіоні і гарантії не повторення через необхідні інституційні реформи» [52, с. 12].

Крім цього, виділяють звичні для перехідного правосуддя елементи:

Кримінальне переслідування. Переслідування військових злочинів є найбільш розвиненим механізмом перехідного правосуддя в регіоні. У Боснії і Герцеговині відбулося широке судове переслідування на кантональному та районному рівнях, а також перед Палатою у справах військових злочинів Суду Боснії та Герцеговини, яка була відкрита в 2005 році. У 2003 році Хорватія створила спеціалізовані палати для розгляду справ про військові злочини. Того ж року Сербія створила палату з воєнних злочинів при окружному суді Белграда, а міжнародні судді та прокурори були направлені в Косово в 2000 році. Якість судового переслідування в цих країнах неоднакова. На регіональному рівні Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії, створений у 1993 році Радою Безпеки ООН.

Ініціативи пошуку правди. Жоден з урядів не зробив комплексних зусиль для розслідування причин військових злочинів, скоєних проти всіх етнічних груп. Також жоден з урядів не намагався задокументувати всі події. Національні зусилля з пошуку правди в регіоні зазнали невдачі. У 2004 році три основні організації, які займаються проблемою спадщини минулого в колишній Югославії, сформували коаліцію, яка створила облік всіх жертв югославських воєн.

Інституційні реформи. Різні реформи відбувалися по всьому регіону. Найбільш повно відбулося в судовому секторі. Всім суддям і прокурорам довелося повторно претендувати на свої посади, таким чином пройшовши процедуру перевірки, яка також зменшила чисельність судової системи та забезпечила належне етнічне представництво.

Репарації. Відшкодування жертвам конфліктів набувало кількох форм, включаючи фінансову компенсацію, відновлення прав та будівництво меморіалів. Однак по всій колишній Югославії влада виплачувала репарації переважно представникам домінуючої етнічної групи в цьому регіоні і рідко

іншим жертвам. Так само, меморіали віддають данину пам'яті лише жертвам більшості. Закони про відшкодування також значно сприятливіші для колишніх комбатантів, ніж для цивільних жертв [53, с. 1-2].

У своїй політиці щодо пост-конфліктного перехідного періоду та інтеграції Сербії до Ради Європи, РЄ звернулася до пост-конфліктної Сербії з проханням вжити заходів та запровадити механізми «для встановлення стійкої демократії на основі стандартів РЄ», де такі стандарти нагадують цінності сучасного перехідного правосуддя. Цей запит був визначений як один із обов'язків Сербії щодо РЄ та як стандарт для досягнення її європейської інтеграції. Він також був визначений як важливий елемент у зміні політичного режиму Сербії та «у досягненні довготривалого мирного вирішення проблеми кризи», позиціонуючи її як істотний елемент у досягненні цілей перехідного правосуддя [54].

Щоб досягти основних стандартів перехідного періоду та європейської інтеграції, РЄ закликала Сербію створити та запровадити «демократичну політичну систему, верховенство права та захист прав людини», у тому числі шляхом боротьби з безкарністю, створення та відновлення демократичних реформ і функціонування демократичних інституцій. Щоб досягти цих стандартів перехідного правосуддя та європейської інтеграції, внутрішнім урядовим структурам було запропоновано реформувати судову систему та поліцейський сектор, щоб створити самоврядування, боротися з нетерпимістю та расизмом, забезпечити незалежність ЗМІ та реформувати систему освіти.

У своїй стандартизації перехідного періоду Сербії до членства в РЄ, здається, вказує на важливість системної реформи в Сербії як передумови для заохочення та впровадження прав людини та демократичних цінностей, а також для досягнення швидкого пост-конфліктного переходу та інтеграції країни. Рада підтвердила, що Сербія повинна керувати зусиллями, спрямованими на впровадження сучасних заходів щодо перехідного правосуддя, оскільки останні вимагають адміністрування як режимної, так і системної реформи, РЄ неявно підтвердила необхідність як відплатних, так і

відновлювальних механізмів для досягнення міцного миру, примирення та європейської інтеграції.

У своїх політичних документах щодо пост-конфліктного перехідного періоду та європейської інтеграції Боснії та Герцеговини, а також подібно до стандартизації процесів перехідного правосуддя у пост-конфліктній Сербії, Рада вказала, що сприяння та захист прав людини, верховенства права і демократія в БіГ має вирішальне значення для переходу Боснії до миру та її членства в РЄ. Взаємні зобов'язання Сербії були встановлені як стандарти для переходу Боснії до демократичного управління та її європейської інтеграції, що знову вказує на те, що обов'язки, покладені РЄ на БіГ, мають на меті досягти кульмінації у належному досягненні зусиль та цілей перехідного правосуддя [55].

РЄ вимагає від боснійської влади проводити системні реформи з метою зміцнення демократичного функціонування та розширення можливостей поваги до верховенства права та прав людини на державному рівні. Належна системна реформа передбачає створення та збереження єдиної інституційної системної структури, включаючи реформу судової системи, ЗМІ та системи освіти. Останнє було визначено як таке, що потребує подальшого урядового та політичного функціонування та діалогу. Ця комбінація необхідних реформ знову підтверджує, що РЄ вважає важливим для колишніх югославських суспільств застосовувати механізми відплати та відновлення у своїх зусиллях на пост-конфліктний перехідний період та європейську інтеграцію. Усе це вказує на те, що РЄ сприяє застосуванню зусиль і цілей сучасного перехідного правосуддя як необхідних елементів пост-конфліктного переходу БіГ.

Це свідчить про визнання РЄ того, що зусилля з надання перехідного правосуддя в колишній Югославії мають бути орієнтовані на забезпечення правосуддя, орієнтованого на злочинців, і захист жертв, а також має підтримувати встановлення та визнання правди про насильницьке минуле колишніх югославських суспільств. РЄ, переслідуючи процеси перехідного

правосуддя в колишній Югославії вимагає, щоб законодавчо встановлене правосуддя супроводжувалося політично встановленим.

РЄ підкреслила, що зусилля щодо забезпечення пост-конфліктного правосуддя в колишній Югославії мають заохочувати офіційне визнання минулих злочинів і порушень прав людини як засобу винних нести відповідальність за свої дії та визнати потерпілих. Зусилля щодо надання відшкодування, орієнтованого на жертв і встановлення правди, за грубі порушення прав людини та МГП у колишній Югославії розглядалися як елемент і передумови забезпечення правосуддя [56, с. 9].

РЄ вибрала вирішальними в югославських процесах перехідного правосуддя, як умови для досягнення її цілей - примирення та не повторення. Ці питання включають відновлювальні питання, пов'язані з пошуком, поверненням та встановленням правди про зниклих безвісти, біженців та переміщених осіб, які мають поєднуватися з карним питанням притягнення до відповідальності винних у минулих злочинах, пов'язаних із війною.

РЄ усвідомлює, що оперативне перехідне правосуддя в колишній Югославії спирається на взаємозалежний зв'язок між забезпеченням та досягненням перехідного правосуддя за порушення, пов'язані з конфліктом, у колишній Югославії. Тому РЄ сприяє сучасному спектру процесів перехідного правосуддя в колишній Югославії, які мають на меті розширити правосуддя, орієнтоване на злочинців і жертв, а також задовольнити правосуддя, орієнтоване на злочини та права людини. Ці завдання мають спільну мету забезпечення законне встановлення та політичне визнання справедливості та правди в колишній Югославії.

Таким чином, у будь-якому суспільстві потрібен час, щоб подолати минулі конфлікти та змиритися з їхніми наслідками. Для того, щоб процес перехідного правосуддя міг об'єднати суспільство для побудови мирного та процвітаючого майбутнього, він повинен супроводжуватися заходами, спрямованими на досягнення економічної та соціальної справедливості. Нормалізація відносин між країнами, що вийшли з колишньої Югославії є

дуже важливою для стійкого миру та примирення на Балканах. Слід вітати кожную спробу порушити питання відповідальності за злочини недавнього минулого, що сприяє принципам правди та справедливості.

В спробі допомогти, РЄ усвідомлює, що оперативне пост-конфліктне правосуддя в колишній Югославії спирається на взаємозалежний зв'язок між забезпеченням відновного правосуддя та відплатного правосуддя за порушення, пов'язані з конфліктом, у колишній Югославії. РЄ сприяє сучасним процесам перехідного правосуддя в колишній Югославії, які мають на меті надати правосуддя, орієнтоване на злочинців і жертв, а також задовольнити правосуддя, орієнтоване на злочини та права людини.

РЄ має мету забезпечення законне встановлення та політичне визнання справедливості та правди в колишній Югославії. Спеціальні документи Ради Європи щодо пост-конфліктного перехідного періоду в колишній Югославії свідчать про те, що Рада в цілому була послідовною, визнаючи, що встановлення правди про те, що сталося під час югославських конфліктів, і здійснення перехідного правосуддя є наріжними каменями досягнення міцного миру та примирення на Балканах.

3.2 Перехідне правосуддя в Грузії

З моменту здобуття Грузією незалежності в 1991 році уряди, що чергувалися, намагалися впоратися з поширеною корупцією, організованою злочинністю та різними суперечками вздовж її кордонів, які іноді призводили до збройних конфліктів. Після розпаду Радянського Союзу та незалежності Грузії в 1991 році країна пережила повстання та громадянську війну, в результаті чого її перший обраний президент втік з країни в січні 1992 року. У результаті військового перевороту колишній міністр закордонних справ Радянського Союзу Едуард Шеварднадзе очолив новостворену Державну раду. На початку 1990-х років Грузію сколихнув конфлікт із Південною Осетією та Абхазією, що призвело до припинення вогню у 1992 та 1994 роках

відповідно. Згодом Едуард Шеварднадзе був обраний президентом згідно з Конституцією, прийнятою в 1995 році.

Друга половина 1990-х років характеризувалася переважно спробами уряду Шаварднадзе боротися з поширеною синдикованою злочинністю та корупцією. Шеварднадзе намагався встановити тісні зв'язки із Заходом, максимізувати цінність стратегічного розташування Грузії та усунути фінансову та енергетичну залежність країни від Росії. Проте системна корупція та кумівство проникли майже в усі сфери суспільного життя. Державні інституції були слабкими та крихкими, і не було політичної волі для їх реформування. Крім цього, дуже низькі зарплати та пенсії загострили важке становище простих громадян [57, с. 18-20].

Зусилля по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю через політику «нульової терпимості» до злочинності переросли в масові порушення прав людини. Ці порушення прав людини, зокрема, включали катування та жорстоке поводження під час ув'язнення, свавільні арешти та відмову в належному правовому захисті, а також конфіскацію майна. З 2008 по 2012 рік грузинські суди схвалювали попереднє ув'язнення у понад 90% випадків. Імовірність того, що підозрювані потраплять у в'язницю, була надзвичайно висока, де, як відомо, катування та знущання були широко поширеними. Багато обвинувачених, щоб уникнути відбування покарання у в'язниці, уклали угоди про визнання винуватості з судами та керівництвом в'язниць, що призвело до аномально високого рівня засуджених. Звичною стала і практика надання великих «пожертв», щоб уникнути тюремних покарань.

Після парламентських виборів 2012 року були різні спроби розібратися з цим минулим. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Рада Європи оголосили вибори вільними, чесними та такими, що відображають волю народу. Це ознаменувало першу мирну передачу влади в Грузії з моменту відновлення незалежності. Серед них — запровадження амністій, реабілітація жертв катувань, запропонована комісія щодо судових помилок, створення в прокуратурі відділу з реституції землі та кримінальні

провадження проти колишніх високопосадовців. Однак жоден з цих заходів не виявився ефективним. [58].

Дослідження вказали на необхідність узгоджених кроків для подолання минулого, але підкреслили відсутність політичної волі як гальмівний фактор і відзначили, що за межами спільнот жертв та організованого громадянського суспільства широка громадськість віддає перевагу економічному процвітанню, а не подоланню минулої несправедливості. Тим не менш, жертви катувань та порушень власності продовжують наполягати на відновленні власності, гарантіях неповторення та інституційної реформи.

Громадська думка щодо правосуддя перехідного періоду змінюється залежно від політичних уподобань. Правосуддя перехідного періоду не було великою темою, яка цікавила громадянське суспільство. Деякі представники юридичної професії вважають перехідне правосуддя недостатньо «законним» і небажаним компромісом із підходу суворо кримінального правосуддя. Однак, схоже, існує більший інтерес серед психосоціального та наукового секторів [59].

Публічний скандал навколо відео тортур перед виборами 2012 року був названий одним з головних факторів перегляду минулих судових помилок. Після перших кроків, таких як звільнення ув'язнених і невдала спроба створити механізм для систематичної боротьби з минулими порушеннями, зусилля уряду зупинилися. Це дозволило деяким опозиційним партіям посилити політичну риторику з цих питань.

Західні держави розкритикували судові переслідування як політично вмотивовані і заявили, що Грузія не може дозволити витратити політичний капітал, щоб дивитися в минуле, коли є реальна загроза з боку Росії, яка має бути пріоритетом. На думку деяких дослідників, уряд намагався відкласти підзвітність і реформи, почасти тому, що вони хотіли забезпечити лояльність правоохоронних органів. Однак інші стверджують, що уряду не бракувало волі, але він втратив імпульс після того, як не розпочали роботу Комісії з

питань судових помилок і з тих пір не змогли сформувати чітке бачення шляху вперед [60, с. 8].

Було кілька організованих груп жертв, які могли б прагнути вплинути на правосуддя перехідного періоду. Вони переважно були політично неактивні та неорганізовані. Громадянське суспільство розглядалося як слабке і не пов'язане з громадами. Проте коаліція жіночих груп, яка народжувалася через спільну справу та гнів, незважаючи на деякі ідеологічні розбіжності, ставала все сильнішою. Деякі науковці розглядали їх як потенційних лідерів в процесі перехідного правосуддя.

Політики не були зацікавлені в консультаціях з жертвами. Однак багато жертв, особливо жертви політики нульової толерантності, боролися з проблемами здоров'я та розчаровувалися з безпорадності. Більшість з них були звільнені з в'язниці з невеликим визнанням і без підтримки. Їхні медичні та інші потреби не були задоволені. Це призвело до того, що серед деяких виникла ментальність жертви та занепокоєння триваючими циклами помсти. Жертви катувань та правопорушень, як правило, хочуть гарантії неповторення та інституційної реформи [61, с. 38].

Створення політичної волі. Було запропоновано уникати політично вмотивованих заходів щодо подолання минулого та потребувати конкретних пропозицій щодо того, як рухатися далі. Деякі виступали за вжиття заходів для відкриття простору для перехідного правосуддя шляхом забезпечення належного обґрунтування політичних рішень, що вимагає ретельного вивчення всіх варіантів. Необхідну політичну волю можна було розвинути шляхом генерування знань і розуміння різних варіантів перехідного правосуддя. Після таких попередніх кроків уряд міг розробити чітку стратегію щодо того, які кроки мають бути вжиті та як їх слід виконувати.

Вирішення питань щодо судових помилок. Головним питанням більшості громадян було виправлення минулих судових помилок, катування та конфіскації майна. Хоча всі закликали до створення надійних і незалежних механізмів для вирішення цих та інших питань, також було зазначено, що

необхідно максимально використовувати європейські суди та органи для прискорення змін у законодавстві, державній політиці та практиці Грузії [62, с. 26].

Пошук істини. Ідея комісії з правди як альтернативний механізм правди чи відшкодування значно полегшила тягар такої кількості справ, які лягали на прокуратуру. Зусилля з пошуку істини були пріоритетними, вони повинні були розглядати не окремі випадки, а вирішувати системні проблеми суспільства. Комісія з правди повинна була дотримуватися процедурної справедливості та уникати наклепу на людей. Не було консенсусу щодо того, що саме має розслідувати комісія з правди та яким має бути її часовий мандат.

Репарації. Що стосується репарацій, то переважала думка, що репарації будуть непомірно дорогими і що уряд повинен уникати великомасштабних виплат. Необхідна була комплексна оцінка потреб, щоб визначити, чи будуть витрати настільки значними, як заявлено. Крім того, жертв потрібно було запитати, чого вони хочуть. Постраждалим потрібні значущі реабілітаційні послуги.

Інституційна реформа. Було надано декілька рекомендацій щодо інституційної реформи. Висловлено заклик до люстрації на основі компетенції з можливістю перепідготовки, а не чисток на основі ідеології. Інші реформи виникали на основі рекомендацій щодо пошуку правди та системних причин конфлікту.

Примирення. Було відзначено, що в Грузії потрібне національне примирення, оскільки «країна занадто мала, щоб її можна було розділити». Робота зосереджувалася на проблемах, що виникають із регіонів, що відкололися, таких як етнічні конфлікти та реституція власності.

Кримінальна відповідальність. Наголошувалося на необхідності покінчити з системою безкарності, що означає, що винних має бути певним чином покарано. Було визнано, що прокуратура потребує значно більше ресурсів для розгляду справ про катування та заволодіння майном, хоча було висловлено нарікання на те, що, схоже, немає жодної політичної волі для

подальшого розвитку цих справ. Були висловлені занепокоєння щодо можливості розслідування минулих випадків катувань через очевидну відсутність доказів. Було підкреслено, що навіть якщо було мало судових переслідувань або їх не було, принаймні мають бути розслідування та визнання того, що сталося [63].

Події в Грузії, особливо в її новітній історії, залишили націю розділеною і залишили без розгляду багато гострих питань. Хоча були зроблені деякі спроби розібратися з минулим, вони не були визнані ефективними чи серйозними. Уряд чи громадянське суспільство ще не представили чітке бачення того, як рухатися вперед. Справді, схоже, що підтримка звернення до минулого серед грузинів є нерівномірною і далеко не переважною.

Грузія — невелика країна з невеликим населенням, яка має досить унікальний контекст. Це дуже відрізняється від країн, які зазнали масових звірств або репресивного правління військових хунт або зловживаючих режимів. У Грузії державні інституції зазнали втручання в політичних цілях, але вони не були зруйновані і не потребують відновлення з нуля. Держава в основному функціонує, і деякі основні потреби населення задовольняються. Однак повний потенціал грузинського народу стримується через нездатність провести повну оцінку минулого та вжити заходів для виправлення зловживань. Більше того, небезпека повторення минулого завжди існує.

Потрібно вживати офіційні, виміряні та цілеспрямовані кроки для подолання минулого. Хоча можна сперечатися, що умови не зовсім відповідають для офіційного процесу перехідного правосуддя в Грузії, правда також, що умови навряд чи коли-небудь будуть ідеальними. Занадто довге очікування може мати свої шкідливі наслідки. Зрештою, грузини мають вирішувати, боротися з минулим чи ні, і якщо так, то потрібно робити це швидко а цілеспрямовано.

3.3 Перехідне правосуддя в Україні

Україна намагалася створити чітку пострадянську ідентичність після розпаду Радянського Союзу в 1991 році, проте, вона все ще значною мірою визначає себе відносно свого радянського минулого та Росії. Революція Гідності в Україні 2014 року започаткувала хвилю зусиль з декомунізації, для того, щоб забезпечити повагу до прав людини та запобігти повторенню злочинів комуністичного та нацистського режимів.

Революція Гідності завершилася поваленням підтримуваного Росією президента Віктора Януковича після того, як його відмова підписати угоду про асоціацію з Європейським Союзом у листопаді 2013 року викликала масові протести в Києві. Українці вимагали більшої співпраці з Європою та дотримання демократичних цінностей, протестуючи проти поширеної корупції, кумівства та посилення авторитарних тенденцій, які пов'язували з режимом Януковича та радянською епохою. Під час революції тисячі пам'ятників засновникам радянського комунізму, були повалені під час стихійних народних акцій, що ознаменувало відродження процесу декомунізації в Україні.

У березні 2014 року Росія відповіла на революцію, анексувавши Крим і згодом надавши військову підтримку проросійським луганським і донецьким сепаратистам, які взялися до озброєння в східному регіоні України, домагаючись незалежності. Використовуючи наратив у своїй військовій пропаганді, Кремль виправдовує повномаштабну війну в Україні як законну боротьбу за захист етнічних росіян і російськомовних громадян від українських ультранаціоналістів [64].

Світова практика передбачає запровадження перехідного правосуддя у пост-конфліктний період. Проте, практика перехідного правосуддя має розвиватися та передбачати певну підготовчу активність ще в період, коли військовий конфлікт в країні ще триває. Так, вже зараз Україна може здійснювати інституційні реформи, напрацьовувати правові рамки

переслідування воєнних злочинців, законодавчо закріплювати механізми надання компенсації жертвам конфлікту.

Українська сторона більшу частину зусиль докладає для вирішення прагматичних поточних завдань – документуванню воєнних злочинів, порушень міжнародного гуманітарного права та відшкодуванню збитків, завданих конфліктом мирному населенню. Саме такий порядок денний для пошуку необхідних рішень слід витримувати громадянському суспільству, аби цінність світового досвіду у сфері перехідного правосуддя була використана для майбутнього України у найбільш корисний спосіб. Створення порядку денного для боротьби з порушеннями прав людини та притягнення до відповідальності винних у злочинах, скоєних під час конфлікту в Україні, є складним, але вирішальним завданням, яке стоїть перед Україною.

Досить нова концепція в Україні, перехідне правосуддя – це набір судових і несудових механізмів для відшкодування порушень прав людини в пост-конфліктному суспільстві. Це включає переслідування винних, пошук правди, відшкодування жертвам та інституційні реформи. Хоча спровокована Росією війна триває, експерти з прав людини запевняють, що настав час вирішити конфліктні проблеми, які виникли в Україні. Крім чотирьох стовпів, не існує універсального підходу до відновлення справедливості. Виходячи з культурної, історичної, етнічної, політичної специфіки і навіть фінансових можливостей держави, вона має визначити власну модель вирішення проблем і пріоритетність окремих питань у всіх елементах перехідного правосуддя. Водночас, точні кроки щодо імплементації перехідного правосуддя в Україні ще підлягають обговоренню [65, с. 130].

Концепція перехідного правосуддя є корисною, оскільки вона допомагає вирішувати важкорозв'язні проблеми. Справді, з точки зору суто правових чи моральних аргументів, напруженість між переговорами про мир і пошуком справедливості, протистояння радикально різних версій минулого, неможливість справді відновити добробут жертв, циклічність насильства в глибокій розділені суспільства – це проблеми без вирішення. Конкретні умови

на місцевості та політична воля ключових агентів мають тенденцію до абсолютизації відносності і умовності змісту абстрактних норм справедливості, викликаючи глибоке невдоволення та цинізм.

Перехідне правосуддя вирішує ці проблеми двома способами: розширюючи спектр того, що можна вважати справедливістю, і досліджуючи зіткнення між абстрактними правовими нормами та політичними реаліями. Розширюючи типи заходів, доступних за межі кримінального правосуддя, стає можливим, наприклад, запровадити комісії з правди чи відшкодування. Ці та інші заходи не заперечують необхідності кримінальної відповідальності, але створюють різні шляхи до неї, коли судові процеси недоступні негайно. Визнаючи, що справедливість — це не абстрактний стан речей, а результат конкретних політичних умов, верховенство права стає стратегічною метою, яка потребує прогресивних та взаємодоповнюючих заходів з часом [66].

Так званий закон про військових злочинців узгоджує Кримінальний кодекс України з міжнародно-правовими нормами. Оскільки в українському законодавстві відсутні положення про військові злочини, тяжкі порушення прав людини кваліфікувалися як загальнокримінальні злочини. Оскільки розслідування подій залежить від національних слідчих органів і судів, новий закон дозволяє ефективно притягувати до відповідальності осіб, які вчинили воєнні злочини або злочини проти людства за міжнародним правом. Окрім кримінальної відповідальності за катування, насильницькі зникнення та вбивства на окупованих територіях України, закон містить підрозділ про зґвалтування та інші сексуальні злочини, які можуть допомогти розглянути гендерний аспект перехідного правосуддя в майбутньому.

Всього через кілька днів після російського вторгнення прокурор Міжнародного кримінального суду оголосив, що розширить своє поточне розслідування, яке розпочалося з посиленням на події 2014 року, включивши в нього поточну ескалацію. Дискусія навколо міжнародного переслідування тепер виходить за межі воєнних злочинів і злочинів проти людства, щоб повністю використовувати Римський статут, включаючи визначення агресії,

так що були запропоновані обвинувачення проти високопоставлених російських і білоруських чиновників. Насправді, поняття геноциду зараз серйозно обговорюється, оскільки намір стоїть за тактикою, яку використовує Росія в Україні.

Амністія є ще одним ключовим питанням і складним викликом в рамках майбутнього процесу правосуддя в Україні. З цього питання українські експерти також шукають рішення у випадках світової практики, від Європи до Латинської Америки. Незважаючи на значні відмінності в характері конфлікту. Мають впроваджуватися різні аспекти перехідного правосуддя, включаючи компенсацію жертвам та спадщину пам'яті.

Натомість, питання репарацій обговорюється не як віддалений захід у післявоєнному майбутньому, а як практичний варіант сьогодні, використовуючи російські валютні резерви, заморожені в банках по всьому світу. Відшкодування шкоди жертвам зводиться до національного законодавства України. Уряд України запровадив механізм грошової компенсації власникам житлових будинків, які були зруйновані внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Проте, як це буде відбуватися допоки невідомо [67, с. 56].

У той час як здається, що немає потреби шукати істину через різноманітні джерела, встановлення фактів, незалежно від інтересів, може бути вирішальним у всьому успіху перехідного правосуддя. Беручи до уваги роль пропаганди та дезінформації у війні Росії проти України, прийняті уявлення не можна сприймати за чисту монету і слугувати збалансованим підставою для кримінальних розслідувань в Україні. Щоб уникнути маніпуляцій, подальший процес відкриття архівів залишається актуальним, також треба оцінювати максимально можливу інформацію про бойові дії. Після цього, потрібно створювати регіональні комісії правди чи міжнародну з незалежними експертами.

Юридична та політична дискусія навколо варіантів справедливості та відшкодування, оскільки конфлікт все ще вирує й нічого не вирішено, вона є

дуже важливою, але жодним чином не вичерпує репертуару перехідного правосуддя. Найбільшою проблемою може бути питання встановлення правди про цей конфлікт на основі вичерпної документації. Пропаганда завжди відігравала роль у збройних конфліктах, спотворюючи події, але сьогоднішні методи за допомогою соціальних мереж є надзвичайно ефективними. Це інформація, яка націлена на людей за допомогою алгоритмів, штучного інтелекту та величезних обсягів інформації, щоб можна було переконати певну групу громадськості [68, с. 3-4].

У сценаріях, коли кожна спільнота має свою власну версію подій, говорити правду по суті є складним, але комунікативні схеми, активовані для певних наративів, раніше були відносно повільними, що вимагало консолідації поколінь. Комісії правди мали перевагу драматичного шоку, який порушив існуючі наративи та мотивував інформовані громадські дебати. В епоху, коли дезінформація є високотехнологічним підприємством, а світові лідери зробили «фейкові новини» прапором ідентичності, говорити правду буде і складніше, і необхідніше.

Насправді, розголошення правди завжди є невідкладною попередницею будь-якого надійного судового переслідування або справедливого процесу відшкодування, і, таким чином, це свідчить про природу перехідного правосуддя, що вирішує проблеми. Замість того, щоб підняти зброю на факт чергового жорстокого конфлікту, якому міжнародне співтовариство не змогло запобігти, метод перехідного правосуддя полягає в тому, щоб розкласти годинниковий механізм: як документувати події, як використовувати отриману таким чином інформацію, як побудувати переконливі та однозначні аргументи [69].

Оскільки примирення часто згадується як четвертий стовп перехідного правосуддя, для України це досить віддалена стратегічна мета». Хоча всі вищезазначені завдання перехідного правосуддя переплітаються, примирення повинно бути ідеальним результатом. У міжнародній практиці деякі держави намагаються досягти цього за допомогою процесу посередництва. Проте для

багатьох примирення залишилося прагненням. Якщо держава втрутиться, важко говорити про примирення. По-перше, це може взагалі не відбутися. По-друге, для різних людей це означало б різні речі. Мінімум, з яким всі можуть погодитися, це існування без війни. Натомість акцент слід зробити на інституційних реформах. З огляду на триваючу війну, реформа безпеки має вирішальне значення, але ніщо не зрушиться без реформування судової системи. Указ президента Володимира Зеленського про комісію з правової реформи – це проблиск надії на те, що бажані кроки щодо реорганізації судової системи та правосуддя, а також реінтеграції тимчасово окупованих територій можуть відбутися.

Усі перераховані завдання навряд чи будуть реалізовані як комплексний процес перехідного правосуддя без зовнішньої підтримки України. Окрім того, що для цього потрібні людські ресурси, наприклад, слідчі, яких в Україні вкрай не вистачає, перехідне правосуддя є досить дорогим. До цих пір, міжнародні уряди та організації підтримують ініціативи та допомагають Україні відповідати на її прагматичні завдання, такі як надання допомоги ВПО. Наскільки це важливо, у довгостроковій перспективі, цього недостатньо.

Незважаючи на те, що війна все ще вирує, Україні необхідно подумати над практичними заходами, які б зробили її перехід від конфліктного до пост-конфліктного суспільства менш болючим і, загалом, можливим. З огляду на тяжкий досвід інших країн, якщо ми можемо щось зробити під час конфлікту, то краще зробити це зараз [70].

Розробка концепції перехідного правосуддя, на мою думку, повинна включати:

- Забезпечити послідовне впровадження судової реформи для підвищення ефективності та прозорості судів та підвищення довіри суспільства до судової системи,
- Механізм відшкодування зруйнованого житла та пошкодженого майна. Судова практика свідчить, що чинне законодавство передбачає такий

механізм, однак його неможливо застосувати на практиці, оскільки навіть існуючі на його користь рішення суду не виконуються,

- Визначення підходів до чіткої політики України щодо осіб, які вчинили воєнні злочини та грубі порушення міжнародного гуманітарного права,
- Забезпечення соціального захисту жертв війни має регулюватися національним законодавством, оскільки міжнародне гуманітарне право дозволяє захист цивільного населення в зоні конфлікту чи окупації, але не містить норм щодо регулювання соціального захисту цивільних жертв війни на етапі їх переходу до мирного життя. В Україні існує лише одна норма, яка регулює захист громадян, які постраждали внаслідок збройного конфлікту,
- Процес примирення, який є одночасно важливим і неминучим, передбачає налагодження широкого громадського діалогу, створення комісій пам'яті, обговорення історії та конфлікту – це єдиний спосіб гарантувати, що цей трагічний досвід не повториться.

Таким чином, перехідне правосуддя, яке є відносно новим поняттям в Україні, являє собою набір судових і несудових механізмів для відшкодування порушень прав людини в пост-конфліктному суспільстві. Це включає судове переслідування підозрюваних, пошук правди, відшкодування жертвам та інституційні реформи. Те, що відбувається на території України, стає причиною не відмовлятися від проекту перехідного правосуддя, а викликом передбачити шляхи до нього.

Замість того, щоб зосередитися на окремих сценаріях, потрібно вивчити, що лежить за межами поточного центру уваги. Реальність європейської війни між державами ставить політичні та гуманітарні елементи прямо в міжнародний порядок денний, але інструменти перехідного правосуддя були задіяні з першого дня. Потрібно вирішувати проблеми, пов'язані з конфліктом, які виникли в Україні, і розвивати механізми, які можна використовувати після завершення конфлікту.

ВИСНОВКИ

Розділ 1 надав теоретичну розробку сфери застосування перехідного правосуддя та його розвитку з часом. Такий розвиток вважається важливим і необхідним для забезпечення достатності та ефективності перехідного правосуддя та забезпечення міцного миру. Елементи перехідного періоду в процесах перехідного правосуддя стосуються легітимізації та відновлення законодавчих систем для визначення та просування цінностей перехідного правосуддя, демократичного управління, верховенства права, захисту прав людини та миру. Підтримка законної та функціонуючої системи забезпечення та реалізації цих цінностей є елементом справедливості в процесах перехідного правосуддя. Таким чином, перехідне правосуддя можна визначити як - процеси та механізми, що виникають у відповідь на систематичні або масові порушення прав людини, що пов'язані з визнанням жертв і сприянням можливостям встановлення миру, примирення та демократії.

Концепція перехідного правосуддя залишалася зосередженою на створенні та підтримці середовища, сприятливого для прав людини в пост-конфліктних обставинах. Як відновлювальний, так і каральний механізми перехідного правосуддя, а також елементи, спрямовані на досягнення перехідного правосуддя, мають відношення до гарантування цінностей демократії, прав людини та верховенства права та досягнення цілей примирення та міцного миру. До розмежування та застосування повноважень елементів та механізмів перехідного правосуддя необхідно підходити в кожному окремому випадку та відповідно до детального регулювання та законних правил перехідного правосуддя. Всеосяжне визначення, яке включає оновлений обсяг елементів і значень перехідного правосуддя, може стати в нагоді, щоб скеровувати процеси перехідного правосуддя для досягнення їхньої головної мети з встановлення стійкості суспільства та миру.

Політика Ради Європи, яка розглядалася в Розділі 2, підтверджує та розширює повноваження щодо сприяння та дотримання в державах-членах та ззовні орієнтованих на жертв зусиль і цінностей сучасності, заохочуючи та закликаючи до рівного захисту прав людини та поваги до верховенства права. Рада Європи має різні механізми, які можуть допомогти своїм державам-членам, які проходять процеси перехідного правосуддя. Політичні мандати РЄ та механізми здійснення перехідного правосуддя визначають відповідальність самої РЄ, її держав-членів і третіх країн за сприяння та заохочення розвитку та забезпечення впровадження перехідного правосуддя, пошук контекстуальних рішень проблем, а також розширення прав і можливостей законодавчої та системної реформ, необхідні для зміцнення демократичної стабільності та ідентичності в Європі. Зобов'язання, що випливають з політичних мандатів РЄ, мають на меті заохотити реформу системи для встановлення демократичної стабільності та миру, таким чином, віддзеркалюючи цілі сучасного перехідного правосуддя.

Європейська система перехідного правосуддя важлива, оскільки успішний перехід не гарантується, тому що верховенство права не має глибоких коренів у багатьох пост-конфліктних суспільствах. Для Європейської конвенції, яка була створена як намагання отримати інституційну спроможність протистояти збройним конфліктам, триваючі та нові військові протистояння – означають, що напруженість та потреба використання перехідного правосуддя тільки посилюються. Країни-учасниці РЄ мають ратифікувати Європейську конвенцію з прав людини, яка є важливим засобом для визначення охоплення елементів та механізмів здійснення перехідного правосуддя. В основі перехідного правосуддя лежить поняття правосуддя, орієнтованого на жертву, з юридичними процесами, які реагують на потреби та шкоду. Використання Конвенції в сфері перехідного правосуддя може задати новий та інноваційний курс для європейської системи в її вирішенні важких питань групової ідентичності в розділених суспільствах та відповідних засобів, необхідних для протидії грубій порушення прав.

Встановлення перехідного правосуддя ЄСПЛ, є передумовою забезпечення роботи конвенційної системи та зосереджується на трьох основних сферах: амністія, відновлення прав власності, люстрація та перевірка. Ці питання відносяться до чотирьох загально визнаних елементів перехідного правосуддя. ЄСПЛ надає доступ до правосуддя таким чином, щоб підтверджувати цінність особи та важливість кожного окремого порушення. Тим не менш, систематичні порушення вимагають систематичних реакцій і визнання. ЄСПЛ має забезпечити важливий баланс, оскільки він підтримує міцну традицію захисту прав особи, водночас розвиваючи мову та юриспруденцію систематичних і структурованих порушень. У сучасному європейському контексті не може бути жодних сумнівів, що це означає міцну та послідовну взаємодію з юридичною та політичною сферою перехідного правосуддя.

Протягом багатьох років питання перехідного правосуддя виникали ad hoc в європейській системі, насамперед через потреби окремих держав, які борються з проблемами демократичного дефіциту, збройних конфліктів, репресій та легітимності. Держави, які намагалися підтримувати матеріальну, а не процедурну демократичну практику, були основними дійовими особами перехідного правосуддя в системі РЄ, деякі з них були розглянуті в Розділі 3.

Оцінюючи зусилля Ради щодо експорту перехідного правосуддя, цінностей і стандартів сучасності, доречно зосередитися на країнах колишньої Югославії. На початку 1990-х Європа зіткнулася зі своїм найбільшим лихом в новітній історії: війнами на території нинішньої колишньої Югославії. Суспільства колишньої Югославії зазнали величезних втрат, пов'язаних із війною, серед цивільного населення. Це свідчить про те, що місцева влада та політичні діячі не бажали негайно визнати (не кажучи вже про вирішення) питання про зниклих безвісти, і це може свідчити про неспроможність міжнародного співтовариства та РЄ фактично експортували відповідні цінності та стандарти щодо права на істину в колишній югославській контекст. Вибір для дослідження країн, що вийшли з колишньої Югославії є

дуже важливим з точки зору забезпечення стійкого миру та примирення на Балканах. Нормативний аналіз документів і політики Ради щодо цих країн дає тлумачення (і аргументи щодо) стандартизації, накладеної Радою щодо забезпечення реалізації перехідного правосуддя, в кожному з цих суспільств окремо, що створює основу для порівняльних висновків, спрямованих на ілюстрацію сильних і слабких сторін Ради Європи при експорті цінностей перехідного правосуддя в пост-конфліктних обставинах.

У цьому відношенні виклики насильницького конфлікту на території невеликої кількості держав-членів РЄ також ставили виклики юриспруденції, яку можна належним чином помістити в сферу перехідного правосуддя. Протягом останніх трьох десятиліть внутрішні конфлікти замінили міждержавний конфлікт як основний тип конфлікту, який переживається у всьому світі, і Європа не уникла цього явища.

Держави до цієї категорії також включають Грузію, яка відступила від Конвенції в листопаді 2007 р. Нові виклики з боку таких держав, конституційний авторитаризм, обмеження громадянського суспільства та неліберальна політика, що з'явилися в останні роки, підкреслюють труднощі демократичної консолідації. Проблеми незавершеного перехідного періоду в деяких пост-конфліктних європейських державах разом із появою нових конфліктів у Східній Європі активізували розмови про актуальність перехідного правосуддя для сучасних проблем прав людини на континенті.

Після холодної війни перед РЄ було поставлено завдання застосувати ЄКПЛ у ряді складних перехідних об'єктів, зокрема в зонах конфліктів у нових демократіях. Відкриті та систематичні порушення прав представників цієї групи країн, ставлять під сумнів достовірність перехідного періоду та його застосування. Зокрема, справи що були подані до ЄСПЛ не лише свідчать про все більшу його роль у визначенні характеру та відповідальності за порушення прав людини, скоєних під час збройних конфліктів, але також підкреслюють крихкість самої міждержавної системи та ослаблення великих амбіцій, які були при створенні ЄКПЛ.

Таким чином, історичні витоки перехідного правосуддя, спрямовані на конфлікт, лежать у розв'язанні міждержавних конфліктів. Однак як у Європі, так і в інших місцях перехідне правосуддя знову активізувалося завдяки підйому досягнутої «мирної угоди» у внутрішньому конфлікті. Договірні врегулювання обов'язково передбачають певний компроміс між різними сторонами, які ведуть війну, і цей компроміс втілюється в розробці правових і політичних інститутів. Це породжує постійні дилеми, зосереджені навколо можливої ролі права у досягненні переходу від насильства. Ці дилеми продовжують кидати виклик забезпеченню дотримання норм прав людини і все частіше опосередковуються через інституції Ради Європи, зокрема ЄСПЛ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Kritz N. J. Transitional justice: how emerging democracies reckon with former regimes: general considerations (transitional justice). United States Institute of Peace Press, 1995. 672 p.
2. Teitel R. Rethinking jus post bellum in an age of global transitional justice: engaging with michael walzer and larry may. *European journal of international law*. 2013. Vol. 24, no. 1. P. 335–342. URL: <https://doi.org/10.1093/ejil/cht014> (date of access: 16.05.2022).
3. The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. Official Documents System of the United Nations, 2004. 24 p. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/395/29/PDF/N0439529.pdf?OpenElement> (date of access: 16.05.2022).
4. What is transitional justice? | International Center For Transitional Justice. *Homepage / International Center for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/publication/what-transitional-justice> (date of access: 16.05.2022).
5. Josipovic´ I. Responsibility for war crimes before national courts in Croatia. *International Review of the Red Cross*. URL: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_861_8.pdf (date of access: 16.05.2022).
6. Fletcher L. E., Weinstein H. M., Rowen J. Context, timing and the dynamics of transitional justice: a historical perspective. *Human rights quarterly*. 2009. Vol. 31, no. 1. P. 163–220. URL: <https://doi.org/10.1353/hrq.0.0058> (date of access: 16.05.2022).
7. Ni Aolain F., Campbell C. The paradox of transition in conflicted democracies. *Human rights quarterly*. 2005. Vol. 27, no. 1. P. 172–213. URL: <https://doi.org/10.1353/hrq.2005.0001> (date of access: 16.05.2022).

8. Balasco L. M. The transitions of transitional justice: mapping the waves from promise to practice. *Journal of human rights*. 2013. Vol. 12, no. 2. P. 198–216. URL: <https://doi.org/10.1080/14754835.2013.784858> (date of access: 16.05.2022).
9. Brems E. Transitional justice in the case law of the european court of human rights. *International journal of transitional justice*. 2011. Vol. 5, no. 2. P. 282–303. URL: <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijr010> (date of access: 16.05.2022).
10. Human Rights Council. Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence, Pablo de Greiff. United Nations, 2012. 20 p. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session21/A-HRC-21-46_en.pdf (date of access: 16.05.2022).
11. The EU's Policy Framework on support to transitional justice. *EEAS*. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/the_eus_policy_framework_on_support_to_transitional_justice.pdf (date of access: 16.05.2022).
12. Justice. truth. dignity. *International Center for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice> (date of access: 16.05.2022).
13. Forsythe D. P. Human rights and mass atrocities: revisiting transitional justice¹. *International studies review*. 2011. Vol. 13, no. 1. P. 85–95. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2486.2010.01000.x> (date of access: 16.05.2022).
14. Androff D. K. Adaptations of truth and reconciliation commissions in the north american context: local examples of a global restorative justice intervention. *Advances in social work*. 2012. Vol. 13, no. 2. P. 408–419. URL: <https://doi.org/10.18060/1970> (date of access: 16.05.2022).
15. Greif P. d. A normative conception of Transitional Justice. *Politorbis*. 2010. No. 50. P. 17–31. URL: https://www.ihrb.org/pdf/Politorbis_50_Dealing_with_the_Past.pdf (date of access: 16.05.2022).

16. United nations approach to transitional justice. 2010. 11 p.
URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf (date of access: 16.05.2022).
17. Unger T. The European Union and transitional justice. *Cleer working papers*. 2010. P. 21.
URL: https://www.asser.nl/upload/documents/2172010_25518CLEER%20WP%202010-1%20-%20UNGER.pdf (date of access: 16.05.2022).
18. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 р. : станом на 16 січ. 2002 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 16.05.2022).
19. Resolution 9/11. Right to the truth. 2008. 4 p.
URL: https://ap.ohchr.org/documents/e/hrc/resolutions/a_hrc_res_9_11.pdf (date of access: 16.05.2022).
20. McCracken K. Commentary on the basic principles and guidelines on the right to a remedy and reparation for victims of gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law. *Revue internationale de droit pénal*. 2005. Vol. 76, no. 1. P. 77.
URL: <https://doi.org/10.3917/ridp.761.0077> (date of access: 16.05.2022).
21. The OECD DAC handbook on security system reform. OECD, 2008.
URL: <https://doi.org/10.1787/9789264027862-en> (date of access: 17.05.2022).
22. EU concept for support to security sector reform. 2005. 21 p.
URL: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2012566%202005%20REV%204> (date of access: 17.05.2022).
23. Bell C. On the law of peace: peace agreements and the lex pacificatoria. Oxford : Oxford University Press, 2008. 383 p.
24. The evolution of the european convention on human rights from its inception to the creation of a permanent court of human rights. Oxford University Press, USA, 2011. 608 p.

25. Sarkin, Jeremy, 'The Role of Regional Systems in Enforcing State Human Rights Compliance: Evaluating the African Commission on Human and People's Rights and the New African Court of Justice and Human Rights with Comparative Lessons from the Council of Europe and Organization of American States' (August 3, 2012). 1 (2) *Inter-American and European Human Rights Journal* (2010) 199-242 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=2123161>

26. Rainey B., Wicks E., Ovey C. 4. Interpreting the Convention. *Jacobs, White & Ovey: The European Convention on Human Rights*. 2014. P. 65–84. URL: <https://doi.org/10.1093/he/9780199655083.003.0004> (date of access: 17.05.2022).

27. The Council of Europe and the European Union. *The Council of Europe: guardian of Human Rights, Democracy and the Rule of Law for 700 million citizens*. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/european-union> (date of access: 17.05.2022).

28. REPORT By Thomas Hammarberg Commissioner for Human Rights of the Council of Europe Following his visit to Serbia on 12-15 June 2011. 2011. 37 p. URL: <https://rm.coe.int/16806db6e0> (date of access: 17.05.2022).

29. Keaveney C. History teaching in conflict and post-conflict areas. Parliamentary Assembly, 2009. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17765&lang=en> (date of access: 17.05.2022).

30. Christopher Harding, Human Rights in Europe: No Grounds for Complacency, *International Journal of Refugee Law*, Volume 24, Issue 4, December 2012, Pages 885–887, URL: <https://doi.org/10.1093/ijrl/ees054> (date of access: 17.05.2022).

31. Kirgis F. L. Bowett's Law of International Institutions (6th ed.). By Philippe Sands and Pierre Klein. London: Sweet & Maxwell, 2009. P. 619. URL: <https://doi.org/10.2307/3062191> (date of access: 17.05.2022).

32. Статут Ради Європи. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text (дата звернення: 17.05.2022).

33. Gross A. Use of experience of the “truth commissions”. PACE, 2007.
URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=11788&lang=en> (date of access: 17.05.2022).
34. Venice Commission : Council of Europe. *Venice Commission : Council of Europe*.
URL: https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/default.aspx?p=01_Presentation&lang=en (date of access: 17.05.2022).
35. Комітет Міністрів Ради Європи. *Постійне представництво України при Раді Європи*. URL: <https://coe.mfa.gov.ua/pro-radu-yevropi/2551-committe> (дата звернення: 17.05.2022).
36. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. : станом на 1 серп. 2021 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 17.05.2022).
37. European Court of Human Rights. *European Court of Human Rights - ECHR, CEDH, news, information, press releases*.
URL: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home> (date of access: 17.05.2022).
38. Протокол N 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції : Протокол Ради Європи від 13.05.2004 р. № 14 : станом на 9 лют. 2006 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_527#Text (дата звернення: 17.05.2022).
39. Dijk, Pieter, Godefridus J. H. Hoof, and A W. Heringa. *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. The Hague: Kluwer Law International, 1998. P. 850.
40. Moravcsik A. The Origins of Human Rights Regimes: Democratic Delegation in Postwar Europe. *International Organization*. 2000. Vol. 54, no. 2. P. 217–252. URL: <https://doi.org/10.1162/002081800551163> (date of access: 17.05.2022).

41. Drzemczewski A. Z. European human rights convention in domestic law: A comparative study. Oxford : Clarendon Press, 1983. 372 p.

42. Fionnuala Ni Aolain, The Emergence of Diversity: Differences in Human Rights Jurisprudence, 19 Fordham Int'l L.J. 101, 1995. P. 44. URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/ilj/vol19/iss1/6>

43. T. O. Hansen, 'The Vertical and Horizontal Expansion of Transitional Justice: Explanations and Implications for a Contested Field', in S. Buckley-Zistel, T. Koloma Beck, C. Braun and F. Mieth (eds), Transitional Justice Theories, Routledge, 2014, p. 105-125.

44. Mallinder L. Belfast Guidelines on Amnesty and Accountability Report. *SSRN Electronic Journal*. 2014. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2477328> (date of access: 17.05.2022).

45. The contemporary right to property restitution in the context of transitional justice. *International Center for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Right-Restitution-2007-English.pdf> (date of access: 17.05.2022).

46. Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, questions relating to refugees, returnees and displaced persons and humanitarian questions. *United Nations*. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/401/75/PDF/N1540175.pdf?OpenElement> (date of access: 18.05.2022).

47. Adela K. Transitional Justice and the Council of Europe – A Special Emphasis on the Sejdic and Finci Case. *International Journal on Rule of Law*. 2011. No. 2. P. 61–71. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=726641> (date of access: 18.05.2022).

48. Case of Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina. *HUDOC - European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B"itemid":\["001-96491"\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B) (дата звернення: 18.05.2022).

49. Amicus Curiae Brief In the cases of Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina. *Venice Commission: Council of Europe*. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2008\)027-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2008)027-e) (date of access: 18.05.2022).
50. Sebastian S. Leaving Dayton behind: constitutional reform in Bosnia and Herzegovina. *FRIDE*. 2007. No. 46. P. 1–16. URL: https://www.academia.edu/2247806/Leaving_Dayton_behind_constitutional_reform_in_Bosnia_and_Herzegovina (date of access: 18.05.2022).
51. Concurring Opinion of Judge Feldman to the Decision of the Constitutional Court of BiH AP-2678/06. *European Court of Human Rights*. URL: http://www.ustavnisud.ba/eng/odluke/povuci_pdf.php?pid=67930 (date of access: 18.05.2022).
52. Post-war justice and durable peace in the former Yugoslavia. *Council of Europe: Commissioner for Human Rights*. 2012. P. 1–50. URL: <https://www.refworld.org/docid/4f7423b72.html> (date of access: 18.05.2022).
53. Transitional Justice in the Former Yugoslavia. *International Center for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Justice-Facts-2009-English.pdf> (date of access: 18.05.2022).
54. PACE - Resolution 1384 - Strengthening of democratic institutions in Bosnia and Herzegovina. *PACE*. URL: <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17232&lang=en> (date of access: 18.05.2022).
55. PACE - Recommendation 1914 - Urgent need for constitutional reform in Bosnia and Herzegovina. *PACE*. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17848&lang=en> (date of access: 18.05.2022).
56. Positions on post-war justice and durable peace in the former Yugoslavia. *Commissioner for Human Rights*. URL: <https://rm.coe.int/16806db695> (date of access: 18.05.2022).

57. Varney H. Assessing the Prospects for Transitional Justice in Georgia. International Center for Transitional Justice, 2017. 47 p. URL: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ_Report_GeorgiaTJ_2017_EN.pdf (date of access: 18.05.2022).

58. ICTJ Report Georgia Ripe for Transitional Justice. International Center for Transitional Justice, 2017. URL: <https://www.ictj.org/news/georgia-transitional-justice> (date of access: 18.05.2022).

59. Frichova M. Transitional Justice and Georgia's Conflicts: Breaking the Silence | International Center for Transitional Justice. *International Center for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/publication/transitional-justice-and-georgias-conflicts-breaking-silence> (date of access: 18.05.2022).

60. Devlin M. Seizing the Reform Moment: Rebuilding Georgia's Police, 2004-2006. *Innovations for Successful Societies*. 2010. P. 1–12. URL: https://successfulsocieties.princeton.edu/sites/successfulsocieties/files/Policy_Note_ID126.pdf (date of access: 18.05.2022).

61. Munro J. Research Report: Facing the Past: Learning from Shared Experiences. Tbilisi : The British Embassy to Georgia Commissioned by Business and Economic Centre, 2015. 53 p. URL: https://www.academia.edu/29581583/Research_Report_Facing_the_Past_Learning_from_Shared_Experiences (date of access: 18.05.2022).

62. Slade G. Time and Excessive Punishment: The Prevalence and Causes of Human Rights Abuse in Georgia's Prisons. *Open Society Georgia Foundation*. 2014. P. 1–85.

63. Plea Bargaining in Georgia: Negotiated Justice. *Transparency International – Georgia*. 2010.

64. Nuzov I. Transitional Justice in Ukraine: National Reconciliation or Reconsolidation of Post-Communist Trauma?. *International Center for Transitional Justice*. 2016. URL: <https://www.ictj.org/news/ukraine-reconciliation-communist-memory> (date of access: 18.05.2022).

65. Кориневич А., Короткий Т. Перехідне правосуддя для України: *Per aspera ad astra* / А. Кориневич, Т. Короткий // *Право України : юридичний журнал*. – – 12. – С. 129-149.

66. Тищенко Ю. Перехідне правосуддя: перед деокупацією чи після?. *Коаліція Реанімаційний Пакет Реформ*. 2020. URL: <https://rpr.org.ua/news/perekhidne-pravosuddia-pered-deokupatsiieiu-chy-pislia/> (дата звернення: 18.05.2022).

67. Асєєв Ю., Баум О. Перехідне правосуддя та збройний конфлікт в Україні: проблеми притягнення винних до відповідальності та допомоги жертвам. 2020. 134 с.

68. Bushchenko A., Gnatovskiy M. Baseline Study on Implementation of Transitional Justice in Ukraine: abstract review. *Ukrainian Helsinki Human Rights Union*. 2017. P. 1–19. URL: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Summary-final-dlya-sajtu-ENG.pdf> (date of access: 18.05.2022).

69. Gonzalez E. Can we learn from Ukraine to prevent future escalations?. *Arbeitsgemeinschaft Frieden und Entwicklung*. 2022. URL: <https://www.frient.de/artikel/20jahrefrient-transitional-justice-and-reconciliation-3> (date of access: 18.05.2022).

70. Matviyishyn I. Transitional justice in Ukraine: What if the war was over?. *New Eastern Europe*. 2019. URL: <https://neweasterneurope.eu/2019/09/11/transitional-justice-in-ukraine-what-if-the-war-is-over/> (date of access: 18.05.2022).